

Adliye Müfettişi Seyyid Mehmed Âsım Bey'in Şark Vilayetlerindeki Bazı Meselelere İlişkin Raporu (1881) Ve Raporun Mütalaası

Report of Justice Inspector Seyyid Mehmed Âsım Bey on Some Issues in the Eastern Provinces (1881) And Evaluation of the Report

Tarık Ziya ARVAS

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Van-Türkiye.

e-mail: tzarvas@hotmail.com

Geliş Tarihi/Received: 28.5.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 11.3.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Tarık Ziya ARVAS
tzarvas@hotmail.com

Atrf /Cite this article:

Arvas, T. Z. (2024). Adliye Müfettişi Seyyid Mehmed Âsım Bey'in Şark Vilayetlerindeki Bazı Meselelere İlişkin Raporu (1881) Ve Raporun Mütalaası. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 125-149.

Öz

Adliye Müfettişi Seyyid Mehmed Âsım Bey, 1879 yılında geçici görevle Şark vilayetlerine gönderildi. Bölgede yirmi bir ay kalan müfettiş, bu süre zarfında gözlemlediği bazı meselelere dair bir rapor hazırlayarak 1881 yılında hükümete sundu. Raporunda Berlin Antlaşması gereğince başlatılan Anadolu İslahatı, Batılıların bu ıslahatlara gösterdiği ilgi, bölgedeki nüfus durumu, Nasturi ve Ermenilerin sebep oldukları problemler, Müslüman ve gayrimüslim münasebetleri, Ermenilerin şikâyetleri ve bu şikâyetlerin temelsizliği, halkın geçim ve geçim kaynakları, asayiş hadiseleri, Müslüman halkın ve bölgenin kalkındırılmasının gerekliliği, ekonomik ve kültürel kalkınmanın nasıl sağlanacağı hususlarına yer verilmektedir. Bunun yanında raporda, siyasi, sosyal ve ekonomik açılardan Kürt ve Ermenileri mukayese eden bilgiler de yer almaktadır. Rapor, hazırlandığı dönemin önemine binaen merkezi idareyi önemli hususlarda bilgilendirdiği gibi günümüz araştırmalarına da kaynak sağlayabilecek niteliktedir. Bu çalışmada raporun transkripsiyonuna yer verilmiş ve burada yer alan bilgiler konularına göre başlıklandırılarak arşiv belgeleri, anılar, seyahatnameler ve araştırma eserleri üzerinden mütalaa edilmiştir.

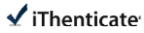
Anahtar Kelimeler: Şark Vilayetleri, Rapor, Mütalaa, Ermeni, Kürt, Nasturi

Abstract

Courthouse Inspector Seyyid Mehmed Asım Bey was sent to the Eastern provinces on temporary duty in 1879. Staying in the region for twenty-one months, the inspector prepared a report on some of the issues he observed during this time and submitted it to the government in 1881. In the report, the Anatolian Reformation initiated in accordance with the Berlin Treaty, the interest of the Westerners in these reforms, the population situation in the region, the problems caused by the Nestorians and Armenians, the relations between Muslims and non-Muslims, the complaints of the Armenians and the groundlessness of these complaints, the livelihood of the people, the security incidents, The necessity of the development of the Muslim people and the region, how to ensure economic and cultural development issues are included. In addition, the report also includes information comparing Kurds and Armenians in terms of political, social and economic aspects. Due to the importance of the period in which it was prepared, the report not only informs the central administration on important issues, but also provides resources for current research. In this study, the transcription of the report was included and the information contained therein was titled according to its subjects and analyzed through archival documents, memoirs, travelogues and research works.

Keywords: Eastern Provinces, Report, Evaluation, Armenian, Kurd, Nestorian

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Ulaşım ve iletişim imkânlarının zor olduğu asırlar için herhangi bir ülkedeki yerel idarecilerin ve denetimle görevli şahsiyetlerin hazırladığı raporlar, farklı konulardaki meselelerin teşhisi ve çözümü bakımından önem taşımaktadır. Bu yönüyle, ülkeyi yönetenlerin merkezden uzak yerel bölgelerdeki uygulamaları üzerinde hazırlanan raporların önemli bir etkisi olmalıdır. Osmanlı Devleti'nde yerel yetkililerin, müfettişlerin ve teftiş heyetlerinin görev yaptıkları veya görevlendirildikleri yerlerdeki bir olayı, bir meseleyi tasvir etme, sonuçlarını belirtme veya mevcut vaziyeti ve çözüm yollarını gösterme amacıyla kaleme aldıkları raporlar arşivlerde mevcuttur. Bunlar gerek dönemleri için gerekse geçmişi aydınlatma bakımından günümüz için önem taşımaktadır. Çalışmamızın konusu olan ve Adliye Müfettişi Seyyid Mehmed Âsım Bey'in¹ 1881 yılında saraya sunduğu rapor ise bunlardan biridir.

Bu rapor, Osmanlı Devleti için maddi ve manevi büyük tahribata neden olan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından kısa süre sonra yazılmıştır. Bilindiği gibi bu savaş ülkede büyük toprak ve insan kayıplarına yol açmıştır. İşgal edilen yerlerdeki Müslüman halk derin acılar yaşamış ve kaybedilen topraklardan Anadolu'ya büyük bir mülteci göçü olmuştur. Gerek savaşın sonuçları ve gerek savaştan sonra imzalanan Berlin Antlaşması ve büyük devletlerin bu antlaşmaya dayanarak yaptıkları dayatmalar, ülkeyi ve ülke idarecilerini bir hayli zor durumda bıraktığı gibi Müslüman halkta üzüntü ve öfkeye neden olmuştur (Karal, 2011: 47-57, 70-80). Nitekim raporda bunun tesirlerini görmek mümkündür.

Raporun hazırlanması ve yazılması müfettişin bölgeye olan yakın ilgisinin bir neticesidir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881). Bilindiği üzere 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın (1878) Ermenilere dair maddeleri gereğince, Vilâyât-ı Sitte denilen ve Ermeni nüfusunun yoğunlaştığı altı Doğu vilayetinde bir ıslahat çalışmasına başlandı. Bu ıslahatlar Rusya ve Batılı ülkelerin baskıları altında ve onlardan gelen talepler dikkate alınarak yapıldı (Demir Görür, 2020: 52-72). Bu süreçte denetim veya gözlemci olarak yabancı ve yerli birçok kişi, farklı sınıflarla Doğu vilayetlerini gezip incelemelerde bulundu. Yabancı konsolos, ataşe, denetleyici, gazeteci, misyoner ve seyyahların büyük kısmı bölgedeki Osmanlı idaresi ve Müslüman halk hakkında olumsuz kanaatler dile getirdi ve bunların söyledikleri ve yazdıkları Batı basınında yer aldı (Kızıl Öztürk, 2023: 446; Ximenez, 1895: 1-16). Ülkenin idarecileri, memurları ve aydınları dış basında yazılanlardan ve Batı kamuoyunun tepkilerinden haberdardılar. Bu da vaziyetin aslında böyle olmadığını somut birtakım delillerle göstermeyi gerekli hale getiriyordu.²

Seyyid Mehmed Âsım da bu kapsamda Doğu vilayetlerindeki meseleleri resmî bir sıfatla yakından mütalaa etmek için Osmanlı yönetiminden talepte bulundu. Bu istek üzerine hükümet tarafından, uhdesine Van Adliye Müfettişliği görevi tevdi edilerek bölgeye gönderildi. Yirmi bir ay boyunca bölgede kalan müfettiş, bu süreçte Van, Hakkâri ve Bitlis vilayetleri ile buralara bağlı kaza ve diğer yerleşim yerlerini gezerek incelemeler yaptı. Bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik meselelerinin yanında Kürt, Ermeni ve Nasturilere dair tespitlerde bulundu. Yaptığı tetkik ve gözlemlerden edindiklerini daha sonra bir rapor haline getirerek 1881 yılında saraya sundu. (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881)

Yöntem ve Sınırlılıklar

Adliye Müfettişi Seyyid Mehmed Âsım'ın yazdığı raporun tam transkripsiyonu yapılmış ve buna ekler kısmında yer verilmiştir. Burada yer alan bilgiler konularına göre ayrılmış ve her konu arşiv belgeleri, anılar, seyahatnameler ve araştırma eserleri üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışmanın sade ve anlaşılır olması

¹ Raporu kaleme aldığı dönemde Seyyid Mehmed Asım Bey'in asli görevi Trabzon Adliye Müfettişliğidir. Hayatı ve yaptığı görevler hakkında bilgi için Sicil-i Ahval Defterleri fihristleri üzerinde yapılan incelemelerde böyle bir isme rastlanmadı. Osmanlı arşiv belgeleri üzerindeki taramalarda ise Seyyid Mehmed Asım isminin beş belgede geçtiği görülmektedir. Ancak bunlar da başka vesilelerle kaleme alınmış olup biyografik nitelikte bir bilgi ihtiva etmemektedir.

² Dönemin tanığı Örikağasızade Hasan Sırrı bu çabayı hatıralarında dile getirmektedir. Padişah ve ülke idarecilerinin gayretleriyle Amerika ve Avrupa ülkelerinden nispeten tarafsız yabancı gözlemciler davet edilmiş ve onların bölgeyi gezmeleri sağlanmıştır. Bkz. Örikağasızade Hasan Sırrı. (2007). *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

amaçlanarak rapordaki sıralamadan farklı olarak müfettişin dile getirdiği hususlar ve buna dair yapılan değerlendirmeler konularına göre dizimlenmiş ve başlıklandırılmıştır. Bahsedilen tasnif yöntemi izlendikten sonra her alt başlıkta önce raporda yer alan konunun kısa özetine yer verilmiş daha sonra da bunun mütalaa yapılmıştır. Fakat bu tasnif yapılırken bazı güçlüklerle karşılaşıldığını ifade etmek gerekir. Müfettişin ele aldığı bir meselenin farklı boyutlarına aynı satırlarda yer vermesi ve yakın ilgisi olmayan bir meseleden diğerine hemen geçiş yapması tasnifi zorlaştırmıştır. Çalışmada az da olsa bunun yansımaları görülebilecektir.

Yorum veya değerlendirme yapılmasında güçlük çekilen bazı mevzulara mütalaa kısmında yer verilmemiştir. Bu kapsamda Çölemerik kazasında çok sayıda sim ve simli kurşun³ madenlerinin mevcut olduğu ve bundan istifade edildiği bahsine girilmemiştir. Zira burada önce maden ocaklarının sayısı ve bunların üretim miktarlarının veya toplam üretim miktarının tespit edilmesi gerekmektedir. Daha sonra bunlardan faydalanma oranı ve yöreye nasıl ve ne şekillerde katkısının olduğu belirlenmelidir. Osmanlı arşivlerinde ve diğer kaynaklarda bununla ilgili bazı bilgilere ulaşılmışsa da bunlar yorum ve değerlendirme yapmak için nicelik olarak yeterli görülmemiştir. Bunun yanında müfettişin rapora iliştiğini ifade ettiği nüfus cetveli de ilgili arşiv dosyasında maalesef bulunmamaktadır. Yapılan arşiv taramasında da bu belgeye ulaşılamamıştır.

Yer isimlerinin günümüzdeki karşılıkları için kaynakçada künyesi verilen *Osmanlı Yer Adları* isimli eserden yararlanılmıştır.

1. Raporun İhtiva Ettiği Mevzular ve Mütalaa

Rapor bölgeye ilişkin siyasi, sosyal, iktisadî, kültürel ve ıslahatlar olmak üzere beş genel başlık altında değerlendirilebilecek çeşitli meselelere yer vermektedir.

1.1. Siyasi Mevzular

1.1.1. Avrupa Devletlerinin Anadolu Islahatı'na Gösterdikleri Alaka

Bu bahiste, Osmanlı Devleti'ni oluşturan çeşitli milletlerin birbiriyle bağdaşmaz isteklerinin oluşturduğu sıkıntılar ve Anadolu Islahatı'na Avrupa'nın gösterdiği ilgi ve alakadan söz edilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Raporda ifade edildiği gibi ülke topraklarındaki milletlerin birbiriyle çatışan istekleri ve bununla ilgili olarak Avrupalı büyük güçlerin reform taleplerinin oluşturduğu baskı, Osmanlı Devleti'ni bir hayli zor durumda bırakmıştır (Demir Görür, 2020: 3-8; Shaw ve Shaw, 2010: 216-218, 243-244; Dumont, 2011: 124-126, 136). Bu bağlamda Osmanlı-Rus Harbinden (1877-1878) sonra Ermeni sorununun uluslararası bir mesele olması neticesinde Avrupa'nın büyük güçleri ve Rusya, Ermeni nüfusunun yoğunlaştığı Doğu Anadolu Bölgesine daha fazla ilgi göstermeye başlamışlardır. Zikredilen savaştan sonra imzalanan Berlin Antlaşmasının altmış birinci maddesine göre Osmanlı Devleti, Ermeniler için, mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliğini sağlamayı taahhüt ediyordu. Bu ifadelerle yükümlülük altına giren hükümet (Armaoğlu, 2010: 746), dış baskılar altında yeni bir reform süreci başlatmak zorunda kaldı. Vilâyet-ı Sitte denilen altı Doğu vilayetinde uygulanan Anadolu Islahatı isimli bu reform programı, Avrupa ülkeleri ile Rusya'nın gözettiği, denetlediği ve ilgi gösterdiği konulardan biri oldu. Bu kapsamda İngiltere, Fransa ve Rusya'nın temsilci bulundurduğu teftiş komisyonları, reformları denetlemekle görevli sivil ve askerî temsilciler ve yine bu ülkelerden gelen basın mensupları bölgeyi gezmeye başladılar (Demir Görür, 2020: 147-149; Şaşmaz, 2001: 173-188). Ancak 1897 yılında bölgeye gelen Amerikalı gazeteci Hepworth'un da ifade ettiği gibi söz konusu ülkelerin bu ilgisi sadece çıkarlarıyla ilgili idi. Ona göre; "İngiltere bir çeşit koruma tavrı takımıyordu. Ancak bu sahte ve ayıplı bir tavidir. Rusya ise sadece küçük Asya'yı topraklarına katmak için uygun zamanı kolluyordu." (Hepworth, 1898: 157-158). Bu ifadeler, esas amacın problemleri halletmeye yönelik olmadığına işaret etmektedir. Bu da bize

³ Sim gümüş madenine verilen isimdir. Gümüş içeriği yüksek olan kurşun madenlerine "Simli Kurşun" denilir. Daha geniş bilgi için Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nün web sayfasının ilgili kısımlarına bakılabilir.

meselenin ilerleyen süreçte neden ve nasıl çetrefilli bir hal aldığını gösterecektir.

1.1.2. Ermenilerin İslahat Taleplerindeki Asıl Maksat ve Ermeni Kilisesinin Ayrılmakçı-Milliyetçi Düşünceyi Teşviki

Raporda Ermenilerin ıslahatlardan maksatlarının, bilgi olarak kendilerinden aşağı gördükleri Kürtleri zarara uğratma ve perişan etme olduğu, bunun yanında ruhban sınıfının kiliselerde vaaz ve nasihatlerle süsledikleri milliyetçi fikirler vasıtasıyla zaman kollayıp desise peşinde olduğundan bahsedilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Ermenilerin ıslahatlardan maksatlarının, malûmâtça kendilerinden aşağı gördükleri Kürtleri mahv ve perişan etme iddiası kanaatimizce yerinde bir değerlendirme değildir. Zira tıpkı ülkenin genelinde olduğu gibi bölgede de çözülmesi gereken birtakım meselelerin olduğunu müfettiş de kabul etmektedir. Bunlara bu çalışmada yer verildiği için tekrar değinilmeyecektir. Fakat Ermeni politik önderlerinin ıslahatlardan maksatlarının yalnızca kendi dindaşlarının problemlerine çözüm bulmak olduğu iddiaları hakikatte zayıf gözükmektedir. Bunu ülkemizde son yirmi otuz yılda Ermenilere dair yapılan yüzlerce çalışmada açıkça görmek mümkündür.

Öte yandan müfettişin milliyetçilik-kilise ilişkisi hakkında verdiği bilgiler ise yakın dönem yerli-yabancı ve hatta Ermeni çalışmalarında da yer almaktadır. Bu bağlamda XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batı kaynaklı milliyetçilik akımının Osmanlı Ermenileri arasında yayılmaya başladığını görmekteyiz. Bu yayılmada Ermeni kilisesi ve mensuplarının faaliyetleri önemli rol oynadığı için Ermeni milli kimliğinin oluşmasında, Ermeni kilisesi ve mensuplarının çalışmaları temel faktör olarak gösterilmektedir (Şahin, 2014: 105-128; Kızıl Öztürk, 2023: 447-448). Nitekim zikredilen yüzyılın ikinci yarısından sonra İstanbul Ermeni Patriği olan din adamları, fikirleri ve faaliyetleriyle milliyetçi ve ayrılmakçı bir Ermeni kimliği oluşturmaya çalıştılar. Bunlar arasında İstanbul Ermeni Patrikliği yapmış olan Mıgırdıç Kırimyan, Nerses Varjebeyan ve Mateos İzmirliyan öne çıkmış şahsiyetlerdir (Yavuz, 2007: 259).

Bunlardan Mıgırdıç Kırimyan 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması müzakereleri sırasında Ermenilerin taleplerini Ruslara bildiren delegelerin arasında yer almıştır. Daha sonra Berlin'de yapılan kongrede Ermeni isteklerini büyük devletlere sunmak üzere teşkil edilen heyetin başkanlığını yapmıştır. Bunun yanında önemli Avrupa başkentlerinde çeşitli faaliyetlerde bulunmuş, İngiltere, Fransa ve İtalya'da önemli devlet adamlarıyla görüşmüştür. Böylece Berlin Kongresi'nde büyük devletlerin Ermenilere destek vermelerini sağlamaya çalışmıştır (Yavuz, 2007: 263-264, 280-281). İlerleyen zamanlarda Kırimyan ve diğer ruhban sınıfı mensupları ile bazı yetiştiricilerin fikirlerinin etkisinde kalan rahip, öğretmen ve birtakım kimseler olduğu görülmektedir (BOA. A.MKT. MHM, 500/26, H. 15 C 1307/6 Şubat 1890; BOA. DH. ŞFR, 142/63, R. 1 Şubat 1305/13 Şubat 1890).

Batılıların çıkar eksenli politikaları ve Ermeni milliyetçilerin çalışmalarının neticelerinden, Ermeni halkın da şikâyetçi olduğunu görmekteyiz. Daha önceleri bölgenin genelinde ve bilhassa şehirlerdeki Ermenilerin, zengin ve hallerinden memnun oldukları, fakat Ermeni milliyetçilerin çalışmalarının Müslüman-Ermeni ilişkilerini bozarak her şeyi tersine çevirdiğine dair Ermeni sakinlerce dile getirilenler bunu göstermektedir (Hepworth, 1898: 331-332).

1.1.3. Kürtlerin İtham Edildiği Gasp, Yağma ve Katletme Hadiselerinin Mübalağadan İbaret Olduğu

Kürtler tarafından yapıldığı rivayet edilen mezalim; gasp, yağma ve katl gibi birtakım fillerin mübalağadan ibaret olduğu dile getirilmektedir. Devamında, Müslüman nüfusa nispetle Ermenilerin azlığı göz önüne alındığında, vuku bulan cinayetlerin ekserisi Ermeniler tarafından yapıldığı sabit olduğu halde yine de Ermeniler birtakım isnad ve mübalağalarla Avrupa nazarında kendilerini mazlum gösterirler denilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Genel itibarıyla Kürt-Ermeni ilişkilerinin bazı dengeler üzerinde asırlar boyunca barışçıl olduğu ifade edilir. İlişkilerin en kötü olduğu zamanlarda bile, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Rize, Van ve Bitlis'te altı yıl konsolosluk görevi yapan Rus General Mayewski'nin ifadesi ile Ermeniler ve Kürtler, yüzyıllar boyu dostça

yaşamış ve aralarında düşmanlık hiçbir vakit hatıra gelmemiştir (Mayewski, 1997: 56).

Zikredilen iyi ilişkileri olumsuz etkileyen problemler ise daha ziyade göçebe Kürt aşiretlerinin neden olduğu dönemsiz zarar ve ziyanlardı. Bunun içindir ki bazı kaynaklarda göçebe veya yarı göçebe Kürtlerin, yağma ve talanı adeta alışkanlık haline getirdiği ifade edilmektedir (Averyanov, 2010: 122). Kontrolü zor olan göçebelerin öteden beri devam eden bu hareketleri, din fark etmeksizin bütün yerleşiklere zarar verdiği için bunlar sosyal yaşam şeklinin doğurduğu meseleler olarak kabul edilirdi. Ancak XIX. yüzyılda yoğunlaşan ve Doğu Anadolu Bölgesine de yayılan Osmanlı-Rus savaşları bu yöndeki algıyı değiştirmeye başlamıştır. Yüzyılın ilk yarısında Rus ordularının bölgeye girmesiyle beraber bu tür hadiselerin bazı yer ve zamanlarda dini-siyasi bir niteliğe dönüştüğü veya dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Ruslara karşı Osmanlı saflarında savaşlara katılan Kürt aşiretleri disiplinden çıkarak yerleşik köylülere ve ekinlere zarar vermeye başladılar. 1828-1829 savaşlarında Ruslar Erzurum'u istila edince, Kürt aşiretleri etrafa dağılarak Erzurum ovaları ve Pasin kazasının dağ köylerini, Muş ve Hınıs kazalarını vurup buralarda yerleşik olan Ermeni halkın mal, eşya ve hayvanlarını gasp ve yağmaladılar (Beydilli, 1988: 385-386). Bu yağma ve talan nedeniyle bazı Ermeni köyleri, sakinleri tarafından terk edildi (Walpole, 1851: 148; Brant-Glascott, 1840: 416).

93 Harbinden önce bölgeyi gezen İngiliz Seyyah H. F. Tozer, Haydaranlı aşiretinin Bayezid⁴-Van arasındaki köyler ile İran sınırına kadar olan yerleri talan edip yağmaladığını söyler (Tozer, 1881: 374). XX. yüzyılın başında bölgeyi gezen İngiliz misyoner papaz W. A. Wigram da, verimli Gever⁵ Ovası ve çevresinde pek çok köyün terk edildiğini ve bu köylerin çoğunun Hristiyan Nasturi köyleri olduğunu söyleyerek Kürt baskılarının devamlı olduğunu belirtiyor (Wigram, 2004: 222-225).

Aşiretlerin bu yağma ve talanına yerleşik Kürtlerin de uğradığını ifade etmek gerekiyor. Bir zamanlar yerleşik nüfusuyla parlak bir mıntıka olarak bilinen Ağa⁶ XIX. yüzyılın başından itibaren aşiretlerin baskısıyla buranın yerli halkı olan Yezidi Kürtler tarafından terk edilmiş, yöre aşiret hayvanlarının sürüldüğü bir yayla haline gelmişti (Celil, 1998: 22-23). 1880'li yıllarda bölgeyi dolaşan Cuinet, Ağa Ovasında çok sayıda Ermeni ve Yezidi köy kalıntılarının olduğunu ve eskiden bu ovada 300 köyden fazla yerleşim varken şimdi bu sayının 40'a indiğini ifade etmiştir (Cuinet, 1891: 713). Dolayısıyla Ermenilerin Kürtlerle ilgili şikâyetleri temelsiz değildi.

Ermeni ve Müslüman köylülerin şikâyetçi oldukları bu problemler esasen Osmanlı yönetimi için de bir rahatsızlık kaynağıydı (Mayewski, 1997: 33). Bu nedenle Osmanlı idaresi otorite boşluğunun oluşturduğu asayişsizliği önlemek için bazı tedbirler aldı. Özellikle Tanzimat dönemi ile birlikte can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla bahse konu aşiretlerin kontrol altına alınması için gayret gösterildi. Çünkü gönderilen raporlarda bölgedeki göçebe aşiretlerin başlarına buyruk hareket ettikleri, ahaliye zulmettikleri ve devlet düzeninden çıktıkları ifade ediliyordu. Otorite ve asayiş hâkim kılmak için Sultan II. Abdülhamid döneminde buraya ıslah heyetleri gönderildi (Bingöl, 2013: 142). Bu bağlamda 1879 yılında bölgedeki diğer hadiselerin yanında Muş sancağında Kürtlerin Ermenilere zulmettiğine dair şikâyetleri incelemek üzere Hassa Ordusu Müşiri Derviş Paşa ve Ali Şefik Bey bölgeye gittiği kayıtlarda yer almaktadır (BOA. Y.A.RES, 4/64, H. 29 L 1296/16 Ekim 1879).

Ancak Ermenilerin şikâyet konusu ettiği hadiselerin sürekli ve yaygın olduğunu da söylemek mümkün değildir. Nitekim Rus General Mayewski, bu tür vakaların devlet otoritesinin sağlanamadığı yerler için geçerli olduğunu ifade ederek; *"Mal ve can emniyetine gelince Türkiye'de hükümetin nüfuzunun cari olduğu mahaller, Elizabetpul vilayetinden daha emindir"* diyordu (Mayewski, 1997: 128). Yine aynı gözlemci, Ermeni köylerinin daima Kürt hücumuna maruz olmadığını çünkü eğer böyle olmuş olsaydı şimdiye kadar hiçbir Ermeni köyün bu bölgede yaşamaması lazım geldiğini, hâlbuki Ermeni köylerinin her zaman Kürt köylerinden daha zengin ve nispeten daha hâsılatlı olduğunu belirtmektedir. Devamında, Kürt beylerinden zarar gören Ermeni köylerinin de gayet ıssız ve kenarda olanlar olduğunu, silah taşımaları men edilmiş olan Ermenilerin bir saldırı durumunda himaye gördükleri yakın mesafedeki Kürtlerin yardımını talep ettiklerini ve onların da bir polisten daha mükemmel

⁴ Osmanlı döneminde Bayezid Sancağı kabaca bugünkü Ağrı iline karşılık gelmektedir.

⁵ Hakkâri'nin Yüksekova ilçesinin Osmanlı dönemindeki ismidir.

⁶ Van'ın Çaldıran ilçesinin Osmanlı dönemindeki ismidir.

surette Ermenileri muhafaza ettiklerini ifade etmektedir (Mayewski, 1997: 34).

Hadisenin diğ er boyutu ise müfettiş in ifade ettiğ i gibi mübalağa hatta birtakım uydurma hikâyelerle ilgilidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı ülkelerinin bölgeye olan ilgisinin artmasından sonra, buraya gelen Avrupa ve Amerikalı yabancılara birçok uydurma veya abartılı hikâyenin de Ermeniler tarafından anlatıldığı vakidir. Bölgeyi, Sultan II. Abdülhamid döneminde farklı tarihlerde üç kez dolaş an ve seyahatlerini kaleme alan İngiliz Binbaşı Mark Sykes, bu uydurma ve abartılarla ilgili; *“Elbette yine korkunç hikâyeler duyuyorduk. Ancak bunların çoğ u önceki İngiliz konsolosluğ unda çalış an aş çısının acıklı hikâyesine benzer hikâyelerdir.”* diyordu. Sykes’ın örnek verdiği hikâyede, Van’daki İngiliz Konsolosunun eski yaş lı kadın aş çısı bazı nedenlerden iş i bırakıp evine dönmüştür. Kısa bir süre sonra konsolosluğ a kızgınlık ve telaş la içeri giren bir adam, aş çı kadının köyünün yakılıp yıkıldığını ve köyde vahş i askerlerce yapılan katliamda yaş lı kadının da öldürüldüğ ünü söyler. Konsolos olayın detaylarını öğrenmek için üzgün bir vaziyette bahsedilen köye gider; kadın sağ, ev ise sağlamdır. Sykes anılarında; *“konsolos, yıkıldığı söylenen evin parlak çatısı altında ve öldürülmüş kadınla akşam yemeğ i yerken gerçek hikâyeyi cesedin dudaklarından dinler”* diyerek ironik bir dil kullanır (Sykes, 1904: 237-238).

Mayewski de Kürtlerin Ermenileri mahvetmek için istisnasız uğ raştıkları ş eklindeki birtakım iddiaların gerçeğ i yansıtmadığını, zira eğ er öyle olmuş olsaydı Kürtlerin arasında diğ er milletlerden hiç kimsenin yaşamaması veya bu insanların ya Kürtlerin esiri olması ya da bir lokma ekmeğ e muhtaç olmaları gerekirdi demektedir (Mayewski, 1997: 127). Yine bu hususta İngiliz Binbaşı Noel, Kürtler hakkında ilkel, barbar ve hayattaki tek iş leri Ermenileri öldürmek ş eklindeki yanlış kanaatlerin Avrupa’da yaygınlaştığını ancak bölgeyi ziyaret eden seyyahların Kürtler hakkında çok iyi izlenimlerle döndüklerini ifade eder (Noel, 2010: 159).

Bu bahisteki diğ er hususa gelince, müfettiş in Van vilayetinde hapisanedeki Ermeni sayısından hareketle kendi iddiasını desteklemeye çalış masının bilgi olarak da yöntem olarak da yanlış olduğ u kanaatindeyiz. Birincisi bu tarihlerde vilayetteki Ermeni nüfusu, Müslüman nüfusa yakın bir orandadır (Karpat, 2010, s. 306). Dolayısıyla hapisteki on kişiden dördünün Ermeni olması normaldir. İkincisi müfettiş in yukarıda ifade ettiğ i gibi bölgedeki Ermeniler tarım ve ticaretle uğ raş an ve maddi olarak Müslümanlardan daha ileri seviyede bir millettir. Bu vasıflarına bakıldığında da müfettiş in yine hapisteki Ermeni sayısına bakarak onları suça daha yatkın göstermesi mantıksal açıdan doğru olmayacaktır.

1.1.4. Bitlis Vilayeti dâhilindeki Bir Ermeni köyünde Bir Binbaş ının Darbedilebilmesi Hadisesinin Gösterdikleri ve Ermenilerin Kürt Mezalimi Adıyla İleri Sürdükleri Ş ikâyetlerin Siyasi Maksatlara Dayandığı

Zikredilen vakia ve bunun işaret ettikleriyle ilgili müfettiş ş unları söylemektedir; Bitlis vilâyeti dâhilinde Muş sancağ ına gitmekte olan bir binbaşı, yolculuk esnasında gecelemek mecburiyetinde bulunduğ u bir Ermeni köyünde ücreti karşılığ ında bir yer istemiş se de Ermeniler bunu ret ettikleri gibi bütün köy halkı binbaşı üzerine hücum ederek aile ve maiyetindekileri darp ve yaralamışlardır. Ermeniler resmî sıfatı olanlara bile bu tür saldırılara girişebilmiş ken ileri sürdükleri ş ikâyetler ve Kürt mezalimi adıyla Avrupa’ya varıncaya kadar ulaştırdıkları feryatlar dikkatlice muhakeme edilirse hakikatte bunların zulme uğ ramalarından ileri gelen iddialar olmadığı anlaşılacaktır. Ermenilerin gizli olan siyasi maksatları, idari bazı imtiyazlar elde etmektir. Avrupa’nın dikkatini çekmek için uydurdukları yukarıda zikredilen önemsiz/manasız iddialardan dahi bu anlaşılıyor (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Bölgeye gelen yerli ve yabancı görevli, asker, idareci, konsolos ve benzeri şahıs veya gruplar dönemin ulaşım zorlukları gereğ i yolculukları boyunca köylerde konaklamak durumunda kalırlardı. Bilhassa yol güzergâhındaki köyler adeta birer konaklama yeri gibiydi. Köylüler öteden beri gelip-geçen bu yolcuların arpa, saman ve yiyecek istemelerinden muzdaripti (Sadettin Paş a, 2004: 24-25). Aş iretlerin aksine yükümlülükler hususunda hükümete itaatkâr olsalar da yine de vergi, askerlik veya geçen bir askerî birliğ i misafir etmek gibi mükellefiyetler köylülerde, memur ve askerlere dolayısıyla devlete karşı olumsuz bir duygu da geliştirmiş ti (Mayewski, 1997: 134-135, 137). Sultan III. Selim zamanında valilerin görev sürelerinin uzatılma gerekçelerinden biri de bu konaklama ve masrafların halka olan külfetini azaltma gayreti oluşturuyordu (Sertoğ lu, 2011: 2764).

Kaynaklar incelendiğ inde yolculukları esnasında konaklamak mecburiyetinde kalan misafirlere Ermenilere

nazaran Müslümanların daha olumlu yaklaştıkları anlaşılmaktadır. Dönemin kaynakları bilhassa Müslüman köylülerini misafirperver olarak tanımlamaktadırlar. Çatak'tan Hakkârî'ye doğru yola çıkan İngiliz seyyah Percy, kendilerine Khania⁷ diyen Kürt köyündeki halkı, gösterdikleri ilgi nedeniyle çok medeni olarak tanımlıyor (Percy, 1901: 163). Van köyleri arasında yoksulluğuna karşın Erciş yakınlarındaki Arnes⁸ Köyü konuksever ve cömertliğiyle eskiden beri ün yapmıştı (Percy, 1901: 163; Sykes, 1900: 100). Öyle ki Arnes köyünün reisi Kulihan Bey, yemek davetini kabul etmeyen Osmanlı Generali Sadettin Paşa⁹ ve askerlerini uğurlamayarak tepkisini gösterir. Ancak bu örnekler herkesin bu konaklama külfeti veya zahmetinden memnun olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim Sadettin Paşa'nın teftişi esnasında Ermeni köylülerin dile getirdiği şikâyetlerinden biri de bu konaklama meselesiydi (Sadettin Paşa, 2004: 24-25).

Bir Ermeni köyünde vuku bulduğu söylenen olayın, Osmanlı idaresindeki Ermenilerin yüzyıllardır devlet ve devlet temsilcileri ile münasebetlerine bakılırsa muhtemelen nadir gerçekleşen bir hadisedir. Zira genel manada asırlardır süren olumlu tavırları nedeniyle Ermeniler Osmanlı yöneticilerince "*Millet-i Sadıka*" olarak tanımlanmıştır. Öte yandan XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Doğu vilayetlerinde -ve muhtemelen Anadolu'nun tümünde- devletin resmî görevlilerine hele askerî sınıftan olanlara Hıristiyan veya Müslümanlardan kimsenin bir saldırıya girişmediğini veya cüret etmediğini ilgili devlet kurumlarının yayımladığı arşiv belgeleri (Karacakaya, 2001) ve dönemin kaynakları üzerinde yaptığımız okumalardan anlıyoruz. Yabancı bir gözlemcinin "*iki zaptiye tefriki ile Avrupalılar seyahatleri boyunca emin bir şekilde bölgede gezebilmektedirler*" (Mayewski, 1997: 126) sözleri de bunu doğrular yöndedir. Elbette birtakım Müslüman yerel güç unsurlarının isyanları bundan müstesnadır. Ermeni çetecilerinin köylere saklanıp buradan saldırı girişimleri ise 1890'dan sonra olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Müfettişin ifade ettiği diğer bir husus ise Ermeni milliyetçilerin Kürt mezalimi adıyla ileri sürdükleri şikâyetlerin siyasi maksatlara dayandığıdır. Ermeni politik önderlerinin ve çetelerinin birtakım siyasi maksatlarla Kürt mezalimi adıyla Avrupa'da yoğun propaganda faaliyetlerine giriştikleri bilinen bir hakikattir. Bu propaganda bir süre sonra amacına ulaşmış ve ne yazık ki Batı kamuoyu ve hükümetlerini de etkisi altına alarak Müslüman Kürt ve dolayısıyla Türk karşıtı bir söylem ve politikaya giden yolu açmıştır (Ximenez, 1895: 5-6). Nitekim yukarıda belirtildiği üzere Rus General Mayewski ve İngiliz Binbaşı Noel'in söyledikleri de bunu göstermektedir. Bu bağlamda müfettişin ifade ettiği gibi Ermeni propagandasındaki amaç, XIX. yüzyılın başından itibaren Batı ve Rusya etkisi ve daha sonra desteği ile ortaya çıkıp yayılan Balkanlardaki milliyetçilik dalgasının, önce imtiyaz daha sonra bağımsızlığa gittiğini gören Ermeni milliyetçilerinin de aynı yol ve hedefi takip etmek istemeleri idi.

1.1.5. Kürtlerin Yaz Aylarında Yaylalara Çıkmalarının Yasaklanmasına Dair Ermenilerin Talepleri

Ermenilerin taleplerinden birinin de asayişini temin etmek bahanesiyle Kürtlerin yaz aylarında yaylalara gitmelerinin men edilmesidir. Asayişini temin arzusunun sosyal bir gerekliliğin ifadesi olduğu göz önüne alındığında bu talep meşru görünmektedir. Ancak Kürtlerin tek ticari sermayeleri olan koyunları otlatmak için yaz mevsiminde yaylalara çıkmalarının hayati bir mesele olduğu ve bundan men edilecek olurlar ise Kürtlerin mahv ve perişan olacakları açıktır ifadelerine raporda yer verilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Kırsal ve göçebe bir yaşam süren Kürt aşiretlerinin hayatlarına yön veren besledikleri hayvanlardı. Kışın vadi ve düzlüklerde yaşayan bu insanlar, yazın buralar kuru ve çıplak kaldığından yüksek yerlere, eriyen karların altından çıkan yeşil alanlara çıkmak zorunda kalırlardı. (Arfa, 2006: 11; Maunsell, 1901: 123-124). Göçebeler, ilkbaharla başlayan bu mevsimlik göçlerle (Nikitin, 2010: 143), koyun sürüleri ve kıl çadırlarıyla birlikte otlakların peşinden giderlerdi (Creagh, 1880: 167; Menteşavili, 2004: 16). Kışın ise tam tersi olur, karların başladığı noktadan

⁷ Hânî olarak ifade edilir. Şair ve mutasavvıf Ahmed-i Hânî'nin de (ö. 1707 ?) mensup olduğu aile veya aşiret. Özerverli, M. S. (1997). *Hânî, Şeyh Ahmed*, İstanbul: DİA, XVI/31-32.

⁸ Van'ın Muradiye ilçesine bağlı Ünseli Beldesi.

⁹ Ermeni çetelerinin köy, kasaba ve hatta şehirlere baskınlarından sonra 1895 yılında Kürt-Ermeni çatışmaları yoğun bir hal aldı. Sadettin Paşa, teftiş ve bir yönüyle bu çatışmaları sona erdirmek için bölgeye gönderildi. Bkz. aynı eser.

¹⁰ Bkz. Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

yavaş yavaş aşağılara inilirdi (Nikitin, 2010: 117-118). Beytüşşebap, Çölemerik, Çatak, Gevaş, Müküs, Reşadiye, Abağa, Tendürek, Aladağ yaylaları göçebelerle dolardı. Yarım milyona yakın hayvan bu dağlara gelirdi. Ağrı havalisinde yaşayan ve pek çok kabileye bölünen Celali aşiretinin bir kısmı Abağa muntikasındaki yaylalara gelirdi. XX. yüzyılın başında buraya gelen koyun miktarı takriben 140.000 idi. (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 69).

Erkeklerin silahlarıyla eşlik ettiği göç kafilesi geçtikleri köylerde, yollarda yerli halkla yer yer tartıştıkları görülürdü. Göçebelerin geçtiği güzergâhtaki köylerde, geçişin sürdüğü günlerde bir tedirginlik olurdu. Köylüler kapılarının arkasına sürme çekerek evlerine kapanırken, silahlı erkekler ise, yerleşme yerlerinin yakınındaki belirli mevkiilerde tetikte dururlardı (Nikitin, 2010: 102-104). Mevsimlik göç sırasında göçebeler fırsat buldukça yerleşiklere saldırmaktan da geri durmazlardı. Yerleşik halkın, göçebelerin bu baskın ve saldırılarından kendilerini korumaları için belirli aşiret reislerine haraç ödediği de oluyordu. (Menteşavili, 2004: 102). Önceki yüzyıllardan beri devam edegelen göç zamanlarındaki bu saldırıları önlemek için XIX. yüzyılın ortalarından itibaren hükümet bazı girişimlerde bulunmuştu. Bu kapsamda Ömer Paşa¹¹ sert tedbirler olarak göçebelerin silah ve çadırlarına el koymuş ve Kürtlere yaz göçbeliğini yasaklamıştı. Fakat anlaşılacağı üzere Ömer Paşa'nın gitmesinden sonra vaziyet eski haline dönmüştü (Walpole, 1851: 147).

Göçebe veya yarı göçebe yaşam biçimine sahip, çoğu vakit sürüleriyle beraber hareket eden, gerektiğinde dağlık alanlara çekilebilen aşiretleri kontrol etmek kolay değildi (Nikitin, 2010: 280-282). Bu nedenle merkezden uzakta hareketli bir nüfusu kontrol etmek, vergilendirmek ve asayişi temin etmek için aşiretlerin iskânı hükümetin önemseydiği bir husustu (Klein, 2014: 234). Bunu sağlamak için çeşitli dönemlerde hükümetler zorlayıcı veya teşvik edici önlemler almıştı (Rassam, 1897: 136). Esasen Osmanlı devletinin göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçirmeye çalışması öteden beri devam eden bir politika idi. Zira bu problemleri sona erdirecek kalıcı çözüm aşiretleri yerleşik hayata geçirmektir.¹² Yüzyılın ortalarında Kürdistan Valisi Esad Paşa, göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçirmek için özel bir gayret gösterdi (Mehmed Hurşid Paşa, 2007: 233). 1858 tarihli arazi yasasının 24. maddesi ile meraların da -eğer istenirse- kişiler adına kayda geçirilmesine izin verilmesi yerleşik hayatı cazip hale getirdi (Bruinessen, 2008: 280-281).

Sonraki yıllarda ise Sultan II. Abdülhamid aşiretlerin yerleşik hayata geçmesine ayrı bir önem verdi. 7 Ekim 1891 tarihinde Takvim-i Vekayi Gazetesi'nde çıkan bir yazıda Sultan II. Abdülhamid'in Aşiretlerin iskânına büyük önem verdiği belirtilmekteydi. Yazıda; "*Vesaiti terakkiyat; servet, maarif, ticaret, ziraat gibi hususata menut(bağlı) olup işte iskan-ı aşair kaziyesinde bunların cümlesi münderiçtir....eğer düşünülecek olursa mahiyet ve tabiyet-i aşair ile bunların kabil-i tevfiq ve tatbik olmadığı*" ifade edilerek padişahın göreve geldiği günden beri buna kafa yorduğu ve hatta Aşiret Alayları'nın kurulma sebeplerinden birinin de bu olduğu yazılmaktaydı (Takvim-i Vekayi, 3 Rebiülevvel 1309, nr. 97, s. 1-2).

1896 yılı ıslahat layihasının 27. maddesi bu göç anarşisi ve alınacak önlemlerle ilgiliydi (Karaca, 1993: 169). Bu kapsamda Kürt aşiretlerinin yaz-kış dönemlerindeki göç esnasında yerleşik halka zararlarının önlenmesi için bazı tedbirler alındı ve yerleşik halkın şikâyetlerine çözüm amacıyla jandarmalar, özellikle yağma ve talanda bulunan aşiretlere göç esnasında refakat etti. İtaat etmeyen Dersim Kürtleri ile Başkale kazası civarındaki Şikak aşireti üzerine 1896 yılında askerî birlikler gönderildi ve bazı aşiret reisleri tutuklandı. Alınan önlemler neticesinde bu aşiretler kontrol altına alındı (Şaşmaz, 2001: 173-186). Hükümetin gayretleri ve değişen şartlar neticesinde Şikak ve Mukri gibi göçebe aşiretlerden bir kısmı yerleşik hayata geçti (Menteşavili, 2004: 106).

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Ermenilerin bu husustaki şikâyetlerinin dayandığı esas, Kürtlerin yaylalara çıkması değildi. Göç sırasında aşiret mensuplarının kendilerine, hayvanlarına ve ekili alanlarına verdikleri zararlarıdır. Bu itibarla dile getirdikleri şikâyetler, ne şekilde olursa olsun bunun önüne geçmek için tedbir alınması amacına matuftu.

¹¹ Ömer Lütfi Paşa 1806-1871 yılları arasında yaşayan Osmanlı devlet adamı ve kumandanıdır. 1846 yılında bölgede asayişi sağlamak için görevlendirilmiştir. Bkz. Saydam, A. (2007). *Ömer Lütfi Paşa*. İstanbul: DİA, XXXIV/74-76.

¹² Bkz. Halaçoğlu, Y. (1998). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

1.1.6. Nasturilerin Problem Kaynağı Olması

Çölemerik Kazasındaki Nasturilerin -doğru yoldan ayrılarak- problem kaynağı haline gelmiş olmanın yanında, vergi ve diğer yükümlülüklerden dolayı üzerlerinde biriken bir hayli alacağın da tahsil olunmadığı dile getirilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Esasen merkezi otoritenin kolay kurulamadığı dağlık alanlarda yaşayan topluluklar, devlet için daima bir problem kaynağı olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu sadece Nasturiler için söz konusu olan bir husus değildir. Hakkâri sancağında yaşayan Hıristiyan Nasturilerin, Müslüman Kürtlerden farklı olarak bir problem kaynağı olarak görülmeleri daha ziyade onların Rus ve İngilizlerle olan bağlantıları ve meydana gelebilecek bir harpte karşı safta yer alma ihtimallerinden kaynaklanıyordu (Arvas, 2015: 72-89). Bunun dışında devletin tesis ettiği kurallara uyma, vergi ve diğer meseleler hususunda Nasturilerin yerel ve merkezi hükümet için oluşturdukları rahatsızlık Kürtlerinkinden fazla değildi.

Dağlık bir bölge olan Hakkâri’de yaşayan göçebe veya yarı göçebe Kürt ve Nasturi aşiretlerini tam olarak hâkimiyet altına almak oldukça güçtü. Öyle ki XIX. yüzyılın başlarına kadar Hakkâri’deki Kürtler gibi Nasturi aşiretlerinin de devlete bağlılıkları çoğu zaman doğru dürüst ödenmeyen yıllık bir vergiden ibaretti (BOA, Y.MTV, 36/32, R. 21 Teşrinievvel 1304/2 Kasım 1888). 29 Eylül 1875 tarihinde yerel yetkililerden merkeze gönderilen bir telgrafta, Hakkâri’deki Kürt ve Nasturilerin, otuz yıldan beri aşar ve ağnam vergisi vermedikleri şikâyet konusu yapılmaktaydı. Müslümanlardan farklı olarak cizyeye tabi olan Nasturilerden bir miktar cizye alınmışsa da onu dahi vermediklerinden üzerlerinde tahmini seksen yük kuruştan ziyade verginin biriktiği ifade ediliyordu (BOA, A.MKT.UM, 488/66, H. 28 Ş 1292/29 Eylül 1875).

Mahalli idareden 2 Kasım 1888’de hükümete gönderilen bir yazıda, yöre sorunlu bir yer olarak tanımlanarak buradaki Kürt ve Nasturilerin çok az miktarda vergiye tabi oldukları halde, bunu da hiçbir vakit tamamıyla vermedikleri ve az bir kısmının dahi tahsilinin ancak asker sevkiyle mümkün olduğunu belirtiliyordu. Yazıda, Kürt ve Nasturi aşiretlerinin nüfus sayımı, emlak tahriri, askerlik hizmeti ile çeşitli vergilerden tamamen bağışık oldukları halde, birkaç bey ve ağanın boyunduruğunda yaşadıklarından, devletin temin ettiği hürriyet ve haklardan mahrum oldukları ifade ediliyordu (BOA. Y. MTV, 36/32, R. 21 Teşrinievvel 1304/2 Kasım 1888). Dolayısıyla “doğru yoldan ayrılma” veya problem kaynağı olma sadece Nasturiler için söz konusu olan bir husus değildir.

Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren misyonerlerin etkisiyle yoğunlaşan ve dinsel farklılıktan kaynaklanan çatışmalar olarak gösterilen buradaki Kürt-Nasturi anlaşmazlık veya çatışmalarının, dış müdahaleler nedeniyle yöneticileri endişelendiren bir azınlık meselesine dönüştüğü de bir hakikattir (BOA. MV, 23/36, H. 27 Za 1304/17 Ağustos 1887).

1.1.7. İngiltere’nin Nasturileri Himaye Etme Arzusu

Raporda, Hakkâri vilayetine bağlı Çölemerik kazasındaki Hıristiyan Nasturilerin, İngilizler tarafından himaye edilmek istendiği ifade edilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

İngiltere XIX. yüzyılda Avrupa siyasetine yön veren ve dünyanın farklı yerlerinde doğrudan veya dolaylı sömürge alanları kurmuş bir devletti. Bu itibarla buralardaki çıkarlarını gözetebilmek ve devam ettirebilmek için de buna uygun politikalar geliştiriyor ve bunları uygulamaya çalışıyordu. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı toprakları da bu manada İngiltere’nin ilgi alanındaydı (Roberts, 2010: 509-513; Armaoğlu, 2010: 44-45; Palmer, 1995: 169-196). İngilizler bilhassa Rusların güneye inmelerinin önüne set çekebilmek için Nasturileri nüfuz alanına dâhil ederek bunu kolaylaştıracaklarını düşünüyorlardı (Heckmann, 2002: 82).

Cizre hâkimi Bedirhan Bey’in¹³ 1843 ve 1846 yıllarında Hakkâri’deki Nasturilere saldırması ve bu saldırılarda çok

¹³ Başında Bedirhan Bey’in bulunduğu Bedirhani beyliği veya mirligi, merkezi Cizre olan Botan bölgesinde hâkimiyet kurmuştu. Yavuz Selim zamanında Osmanlı Devleti’ne bağlanan bu beylik bölgede otonom bir şekilde varlığını sürdürmüş, diğer tabi Kürt beylikler gibi yıllık vergi ve savaş zamanında askeri destek vermek yükümlülüğünü yerine getirmiştir. Sultan II. Mahmud döneminden itibaren merkezileşme politikasına paralel olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu mevcut otonom yapılanma ortadan kaldırılmaya çalışılırken, Bedirhan Bey’in 1843 ve daha sonra 1846 yılında Hakkâri’de mukim Nasturilere saldırıp katliam yapması ve akabinde de isyan hareketi başlatması beyliğin tasfiyesini hızlandırmıştır.

sayıda Nasturinin hayatını kaybetmesi, İngiltere'ye önce meseleye müdahil olma ve sonrasında bu topluluğu himaye etme fırsatını verdi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında da İngiltere'nin bu yöndeki faaliyetleri devam etti (Yonan, 1999: 49-50). İngilizler amaçlarına dayanak oluşturmak için Nasturileri Protestanlık mezhebini kabul etmeye ikna etmeye çalışarak onları himaye etmenin gerekçesini oluşturma gayretine girdiler (BOA, Y.PRK. UM 3/40, 21 L 1297/26 Eylül 1880).

1.2. İktisadî Mevzular

1.2.1. Kürtlerin İktisadî Meşguliyetleri ve Temel Geçim Kaynakları

Kürtler bir dereceye kadar ziraatla meşgul iseler de temel geçimleri hayvan besleme ve ticarettir. Yaz mevsiminde meskûn oldukları köylerden kalkıp hayvanlarıyla beş on saatlik uzak mahallerde bulunan yaylalara giderler ve kış mevsiminde geri dönerler. Bu suretle her sene iki yüz binden fazla koyunu dışarıya satarlar denilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Müfettişin de belirttiği gibi Kürtlerin esas geçim kaynakları hayvancılıktı. Bu nedendir ki Kürt aşiretlerinin yaşam tarzları göçebe veya yarı göçebelik şeklindeydi. Toprağın yapısı ve iklim şartları insanları yerleşik ekiciden çok, hayvan yetiştiriciliği yapan yarı göçebe olmaya zorlamıştır (Nikitin, 2010: 136). Bazı aşiretler tüm yıl boyunca çadırlarda kalsa da Kürtlerin çoğu yarı göçebe niteliğinde olup kışı köylerde geçirirlerdi (Maunsell, 1901: 122-124). Büyük sürüler halinde beslenen koyun ve keçi sürüleri Kürtler için temel geçim kaynağıydı (Prothero, 1920: 49). Köylerde ekili araziler var ise de (Cutts, 1878: 151) mal varlığı ve zenginlik hayvan sayısı ile hesaplanırdı (Menteşavili, 2004: 20; Millingen, 1998: 148).

Köylülerin kendilerine ait yaylaları vardı. Belirli köylere bağlı olan yarı göçebelerin yaz göçleri, genellikle sahip oldukları arazilerinin sınırı içinde kalarak 5-20 kilometrelik bir uzaklığı kaplardı (Menteşavili, 2004: 154, 163). Sonbahar yaklaştığında hayvan ve hayvan ürünlerinin bir kısmı satılıp para elde ediliyor ve bu para ile ihtiyaç duyulan tahıl, kap kakak, kumaş ve diğer malları satın alınıyor ya da takas yapılıyordu (Bruinessen, 2008: 36-37; Nikitin, 2010: 120, 128). Beslenen küçükbaş hayvanların yüz binlerle ifade edilen sayılarla başta İstanbul olmak üzere tüccarlar aracılığıyla bölge dışına ihraç edildiği ifade edilmiştir (Nikitin, 2010: 129).

1.2.2. Ermenilerin İktisadî Meşguliyetleri

Ermenilerin ziraat ve ticaretle meşgul oldukları ve ekserisinin mal ve servet sahibi oldukları belirtilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

İfade edildiği gibi Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeniler, eskiden beri ahalinin zengin tabakasını teşkil ederdi. Şehirdekiler sanayi ve ticaretle meşgul iken köydekiler çiftçilikle uğraşırdı (Mayewski, 1997: 31-32). Bölgede ziraat aletleri ve üretim sistemi oldukça ilkel olsa da (Cuinet, 1891: 664) sulama kanalları ve teras tarla yapımında usta olan Ermeni köylüler (Menteşavili, 2004: 164), iyi sulama sistemi ve çalışkanlığı birleştirerek (Mayewski, 1997: 33) arpa ve buğday yetiştirirlerdi. Bu nedenle olacak tarım yapılan vadilerdeki büyük köyler ekseriyetle ziraatçı yerleşikler olan Ermenilere aitti (Maunsell, 1894: 82, 84).

Tarımsal faaliyetlerin yanında sanat ve ticaret sahibi olan Ermeniler, bilhassa ticaretleri için müsait mevkiler olan şehirlerde yaşamaktaydılar (Mayewski, 1997: 32). Farklı tarihlerde bölgede bulunan gözlemcilerin tespitlerine göre, Müslümanlar ticaret ve zanaat erbabı olmayıp hatta bu meslekleri küçümsediklerinden (Mayewski, 1997: 115; Ximenez, 1895: 8) zikredilen işleri Ermeniler yapmaktaydılar. Bu nedenle bölgedeki sanayi ve ticaret hemen tümüyle şehir ve kasabalar yaşayan Ermenilerin elindeydi (Shiel, 1838: 64; Bird, 1891: 336; Klein, 2014: 256 dipnot bilgisi; Millingen, 1998: 160; Sadettin Paşa, 2004: 62; Lynch, 1901: 89). Ticari kabiliyetleri gelişen ve para kazanmasını bilen Ermeniler (Hepworth, 1898: 138), klasik gayret ve tutumluluklarıyla sahip oldukları ticareti geliştirip büyütmekteydiler (Bird, 1891: 340). Bunda çalışkan ve tutumlu olmalarının yanı sıra biriktirme ve servet sahibi olma tabiatına haiz olmaları da etkiliydi (Mayewski, 1997: 31-32).

1855 yılına gelindiğinde mirliğin bölge üzerindeki hâkimiyetine kesin olarak son verilmiştir. Bkz. Ögün, T. (2010). *Cizreli İzzeddin Şir ve İsyanı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları; Ramiz, L. (2006). *Emir Bedirhan*, İstanbul: bgst Yayınları; Doğan, C. (2011). "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 31-43.

Böyle bir vaziyetin oluşumunda, göçebe savaşçı niteliklerinin aksine Kürtlerin -hayvancılık dışında- ekonomik yeteneklerinin yetersiz olması da etkili idi. Nitekim Kürtler para ve ticaretle ilgili işlerini Ermenilere bırakırken (Nikitin, 2010: 157) üretim kaynakları olan bu insanlara ayrıca değer verirdi (Shiel, 1838: 57).

1.2.3. Ermenilerin Ekonomik Zenginliği ve Bunun Neticeleri

Raporda, ziraatla meşgul olan Ermeniler erzakın bir kısmını depoladıkları için kıtlık zamanlarında zarar görmedikleri hatta kâr ettikleri, Kürtlerin ise bu felaketlerden daha fazla etkilendikleri ve zarar gördükleri ifade edilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Üretimin tabiat koşulları ve iç güvenliğe bağlı olduğu dönem ve ülke koşullarında bu iki unsurdan biri veya her ikisinin birlikte olumsuz olduğu dönemlerde, tedbir alınmadığı veya geç kalındığı vakit kıtlıklar meydana gelebilmekteydi. 1877-1880 yılları arasındaki savaş ve bunun yanında kuraklığın yol açtığı sefalet, açlık ve salgın hastalıklar bölgeyi olumsuz etkilemiş ve çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştu. (Celil, 1998: 55; Georgeon, 2006: 124-125; Abdulla, 2009: 259). Yine Erzurum, Bitlis ve Van vilâyetlerinde 1892 ve 1893 yıllarında bir kuraklık hadisesi meydana gelmiş ve bahsi geçen vilâyetlerdeki halkın bir kısmı bölge dışındaki şehirlere göç ettikleri anlaşılmıştı (Gül, 2009: 151). Hükümet böyle durumlarda kıtlık komisyonları teşkil ederek bölgeye göndermekteydi. Nitekim 1880 yılında meydana gelen bir kıtlıkta bölgeye bir komisyon gönderilmiş, kamu ve servet sahiplerinin yardımıyla kıtlığın etkisi peyderpey azaltılmıştı (BOA. Y. PRK. BŞK, 3/15, H. 16 C 1297/26 Mayıs 1880: BOA. Y.A. HUS, 165/40, H. 19 Ş 1297/27 Temmuz 1880)

Müfettişin bahsettiği gibi kıtlık dönemlerinde ziyadesiyle zarar gören Müslüman halktı. Zira tarımla uğraşan Ermeniler, felaket dönemlerini geçirmeye yetecek kadar ihtiyat zahiresine sahiptiler. Yine aynı zamanda tarımsal üretim Ermenilerin elinde olduğu için kıtlık zamanlarında Ermeniler ürettiklerini yüksek fiyata satabilmekteydiler (Ximenez, 1895, s. 8-9). Bunun yanında bu zor zamanlarda Ermeni tüccarların da işi fırsata çevirerek eldeki tahılı stoklayarak tekel oluşturdukları da ifade edilmiştir (Sykes, 1915: 417; Klein, 2014: 253; Karal, 2011: 145).

İhtiyacından fazlasına sahip olanların böylesi dönemlerde felakete maruz kalan insanlara yardım etmemesi, ellerindeki ihtiyacı sahipleriyle paylaşmaması ve daha kötüsü bunu fırsata çevirmesi, izahtan uzak gayri insani bir tavır olduğu şüphesizdir. Bu manada böyle davranan Ermeniler de bundan müstesna değildir. Maalesef yardımseverlik, cömertlik ve konukseverlik hususunda Ermenilerin genel itibarıyla, XIX. yüzyılda bölgede seyahat eden Batılı yabancı gözlemciler üzerinde de olumsuz etkiler bıraktığını görüyoruz. Zikrettiğimiz hasletler konusunda Müslümanlarla kıyaslayarak dindaşları olan Ermenileri eleştirdiklerini görüyoruz. İngiliz diplomat ve gezgin Sykes anılarında bu hususu açıkça dile getirenlerden biridir. (Sykes, 1904: 237)

Sözü edilen bu tutum ve davranışlardan ayrı olmak üzere yukarıda ifade edildiği gibi üretimin tabiat koşulları ve iç güvenliğe bağlı olduğu zaman ve mekânlarda tedbirli olmak, ihtiyat için zahireyi depolamak esasen gerekli bir tutum olarak değerlendirilebilir. Nitekim kıtlık zamanlarında felaketten az etkilenmeleri ve onlardan vefat edenlerin olmaması asırlar içinde edindikleri bir tecrübenin neticesi gibi gözükmektedir.

1.2.4. Bölgeyi Kalkındırmak İçin Yapılması Gerekenler

Mahalli olarak tanzim edilmesi gerekenler hususunda en öncelikli olanların, ticarete dair işlerin ve muamelatın artışını sağlayacak olan ulaşımı geliştirmek ve bölgedeki halkı çağdaş eğitimden faydalandırmak olduğu beyan edilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Aslında birçok bakımdan geri kalmışlık sadece Şark vilayetlerine özgü bir vakıya değildi. 1835-1839 yılları arasında yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı ordusunda görev yapan ve bu vesile ile Anadolu'nun bir kısmını gezen tanınmış Alman subayı Moltke; *"dereler, geniş araziler, maden yatakları ve ormanlar hep faydalanılmadan duruyor"* diyerek mevcut vaziyete işaret etmektedir (Moltke, 1999: 239). Yine geri kalmışlığın cumhuriyetin ilk yıllarında dahi Anadolu'nun birçok yerinde mevcut olduğunu, bu döneme ait hatırat ve romanlarda açık bir şekilde görmek mümkündür. Şark vilayetlerinde ise bundan farklı olarak güçlü aşiret yapısı, feodal gelenekler ile yerleşik kültürün zayıf olması bölgenin gelişimini engelleyen önemli unsurlardı. Nitekim 1920'li yıllarda bölgeye görevli olarak gelen Osmanlı Generali Süleyman Sabri Paşa, bir taraftan Osmanlı-İran savaşları, öte yandan aşiret

kavgaları ve ağaların zulmünün burada ziraat, ticaret, sanat ve imar namına bir eserin meydana gelmesine mani olmakla kalmadığını, aynı zamanda Ortaçağ'dan kalma medeniyeti de mahvettiğini ifade etmektedir (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 57).

Dönemin tanıkları ise bölgedeki ekonomik durgunluk veya geri kalmışlığın nedenlerini tarihi ve coğrafi etkenlerin yanında (Menteşasvili, 2004: 35; Nikitin, 2010: 129), insan faktörü (Lynch, 1901: 83; Sadettin Paşa, 2004: 75), demiryollarının yokluğu ve iyi karayollarının olmamasını sebep olarak göstermişlerdir (Whitman, 1914: 80). XIX. yüzyılda iktisadın temeli olan ziraatın geriliğine ise ulaşım-pazar eksikliği, göçebe Kürtlerin tarıma verdikleri zarar (Lynch, 1901: 11, 21, 45), Kürt aşiretlerinin oluşturduğu güvensizlik (Celil, 1998: 22; Brant-Glascott, 1840: 396), ulaşım-nakletme sıkıntısı (Maunsell, 1894: 84) ve ilkel üretim metotları sebep gösterilmiştir (Prothero, 1920: 51; Cuinet, 1891: 664-665). Bu itibarla mevcut geri kalmışlığı temel olarak ulaşım, bayındırlık ve eğitime bağlayan müfettişin bu manadaki tespitleri ve önerdikleri önemlidir.

1.3. Sosyal ve Kültürel Mevzular

1.3.1. İslam Ahalisinin Geri Kalmışlığı

Bu bahiste bölgenin ıslahatında en evvel icrasına teşebbüs olunacak şeyin İslam ahalisini, Ermenilerin bulunduğu ilerleme derecesine ulaştırmak üzere süratle mektepler yapmak olduğu belirtilmektedir. Çünkü Kürtler her ne kadar zeki ve kabiliyetli iseler de cehaletleri cihetiyle Ermenilerin hâiz oldukları ma'lûmât altında ezilip mazlum olmaktadır. Meselâ bir Ermeni'nin iddiası üzerine mahkemeye getirilen/gelen bir Kürt ifadesi alındığında kendi haklarından habersiz bir şekilde "sen bilirsin" sözünden başka suretle kendini savunamayıp, Ermeni'nin yalanları karşısında suçsuzluğunu ispat edecek yerde bir de şüpheli vasfını daha da şiddetlendirmektedir denilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Müfettişin ifade ettiği gibi bölgede cehaletin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. 20. yüzyılın başında bölgede olan Osmanlı ordu komutanı Süleyman Sabri Paşa'nın belirttiği üzere halk arasında umumiyetle okuryazar yoktu. Her köyün bir yarı mollası vardı. Fakat mollalar ekseriyetle okuma bilir, yazma bilmezlerdi. Ağalar, civar memleketlerden en tahsillisi rüşdiye mezunu maaşlı kâtipler getirir ve istihdam ederlerdi. Bu kâtiplerin çoğu bir medreseyi tamamlamamış kimselerdi ve bu nedenle de resmî ve özel yazışmalar için ancak usul kitaplarına bakarak mektup yazabiliyorlardı (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 80). Billhassa kırsal alanlarda yaşayan Kürtlerin Türkçe bilmedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bundan dolayı bazı mahkemelerde Kürtçe tercümanı bulundurduğu görülmektedir (Erzurum Vilâyet Salnamesi, 1293/1876: 101).

Resmî kayıtlar, bölgede okula giden öğrenci oranı ve öğrenci başına düşen öğretmen sayısında Ermenilerin önde olduğunu göstermektedir. (Aydoğan, 2007: 127). Ermenilerin Kürtlere nazaran daha eğitilmiş olmalarının bir diğer sebebi ise onların senelik veya birkaç sene için büyük kentlere yaptıkları göçlerdi. Bölgedeki vasıfsız köylü ve şehirli Ermeni erkekler, arkalarında ailelerini bırakarak İstanbul'a birkaç yıllığına çalışmaya giderlerdi (Lynch, 1901: 91). Çoğu hamallık yaparak para kazansa da (Quataert, 2004: 910-911) büyük kent yaşamının bir neticesi olarak ekonomik ve kültürel olarak bir gelişme gösterirlerdi. Bölgedeki şehirlerde yaşayan orta ve üst sınıf Ermeniler ise Rus ve İran Ermenileriyle ticari ve kültürel alışveriş yaptıklarından bu kesimde ekonomik ve kültürel bir zenginlik meydana geliyordu (Kieser, 2013: 136). Bu etkenler tabiatıyla Ermenileri, Kürtlere bilgi ve zenginlik olarak üstün kılıyordu.

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru her alanda reformlar yapmaya başladığı gibi eğitim alanında da modern eğitim kurumlarını merkezden başlayarak çevreye doğru inşa etmeye ve daha sonra yaygınlaştırmaya başladı. Eğitimin çağdaşlaştırılması ve yaygın hale getirilmesi için Sultan II. Abdülhamid zamanında vilâyetlerde maarif idareleri kuruldu (BOA. Y.A.RES, 14/48, H. 26 S 1299/ 17 Ocak 1882). Bu gayretler neticesinde Tanzimat Devri'nde merkez ve merkeze yakın çevrede başlatılan çağdaş eğitim faaliyetleri yakın ve uzak vilâyetlere doğru da genişletildi. (Kodaman, 1991: 39-40, 54-55, 86). Ancak bu eğitim kurumlarının zayıf nitelikleri, maddi kaynak eksikliği ve zamana olan ihtiyaç, Kürtlerin Ermenilere kıyasla daha geç gelişmelerinin önündeki engellerdi (Arvas, 2018: 238-239).

1.3.2. Nasturilerin Kendi Aralarında Muhalif İki Fırkaya Ayrılması

Çölemerik Kazasındaki Nasturilerin sağ ve sol olmak üzere birbirine muhalif iki kola ayrıldıkları söylenmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Burada verilen bilgi bir yönüyle doğru olsa da bazı detaylar atlanarak eksik bırakılmıştır. Şöyle ki; daha ziyade dağlık bir bölge olan Hakkâri sancağında yarı göçebe bir yaşam süren ve temel geçim kaynakları hayvancılık olan Hristiyan Nasturi ve Müslüman Kürt aşiretleri yüzyıllardır yan yana ve iç içe yaşıyorlardı. Bu süreçte Nasturiler birçok yönden Kürtlerle ortaklaşan sosyal bir yapı içerisinde yaşamlarını sürdürüyorlardı (Dalyan, 2009: 92-97). Aşağıda ifade edileceği üzere Hakkâri'deki Nasturilerin sağ kanat ve sol kanat olarak ikiye ayrılmaları da onlara has bir vakıa olmayıp dönemin Kürt aşiret yapılanmasının içinde yer almalarının bir neticesi idi.

Hakkâri sancağında nüfus ve hâkimiyet bakımından Ertuşî ve Pinyanişiler birçok alt kolları olan birer büyük Kürt aşiret yapılanmasını oluşturmaktaydılar. Sağ kanat ve sol kanat olarak ikiye ayrılan bu Kürt aşiretlerinden Ertuşîler sol kanadı oluştururken Pinyanişler ise sağ kanatta yer alıyordu. Bu oluşumda Nasturilerin en büyük ve güçlü aşireti Tiyari Nasturileri Ertuşîlerle beraber sol kanatta yer alıyor, nüfus ve güç bakımından ikinci sıradaki Tuhup Nasturileri de Pinyanişilerle beraber sağ kanatta yer alıyordu. Bu rakip oluşumlar arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalarda din değil, sosyal gruplaşmalar etkili oluyordu. Nitekim 1859 yılında Nasturi Tiyari aşireti ile yine ona rakip olan Tuhup aşireti arasında yayla paylaşmazlığından çıkan çatışmaya Kürtlerin de, taraf oldukları kanatlara göre katıldıklarını görüyoruz. Kürt aşiretlerinden Ertuşîler Tiyariilere yardım ederken, Pinyanişi aşireti ise Tuhup aşiretinin yanında yer almıştı (BOA, A.MKT.UM 367/9, 11 M 1276/10 Ağustos 1856). Bu vakıadaki konumlanma, konjoktörel bir durumun değil kökleri eskiye dayanan bir ittifak yapısının neticesi idi (BOA, A.MKT.UM 367/9, H. 9 S 1276/7 Eylül 1859).

Raporda bu ayrıntıya verilerek bölgedeki anlaşmazlık ve çatışmaların Kürt-Nasturi karşıtlığı şeklinde olmayıp, dini inanç fark etmeksizin rakip aşiretler arasında olduğunu ifade edilebilirdi. Zira yukarıda belirtildiği üzere iki Kürt aşireti çatıştığı gibi bazen de iki Nasturi aşiretinin çatıştığı görülüyordu. Bir anlaşmazlık veya çatışmada Nasturi ve Kürtlerin kendi soydaş ve dindaşlarına karşı birbirleriyle ittifak ettikleri de görülürdü. Mesela 1843 yılında Cizre hâkimi Bedirhan Bey'in Nasturi Tiyari Aşireti üzerine yaptığı saldırıda diğer bir Nasturi aşireti olan Tuhubalılar Bedirhan Bey'e yardım etmişlerdi (Layard, 2000: 137).

Bu itibarla Nasturilerin "*sağ ve sol itibarıyla birbirlerine muhalif olan iki kola ayrıldıkları*" belirtilirken buradaki sosyal yapıyı iyi örneklediren bu bilgi yukarıda ifade edildiği gibi detaylandırabilirdi. Zira emperyal ülkelerin söylemlerini, iddialarını boşa çıkarmak için bölgedeki hadiselerin iki toplum arasındaki din farklılığından kaynaklanmadığını ortaya koymak daha yarar sağlayacak bir tespit olurdu. Çünkü XIX. yüzyılda emperyalist devletlerin birçok yönden ülkeyi baskı altına aldıkları bir dönemde -bilhassa etnik ve dini azınlık meselelerinde- Osmanlı Devleti'nin haklılığını doğrulayacak, destekleyecek ve somutlaştıracak bilgi ve kanıtların varlığı önemliydi. Bu şekildeki bir yaklaşım ile hem bölgedeki sosyal yapıya dair merkezi idare daha doğru bilgilendirileceği gibi ilgili ülkelerin konuya ilişkin tezlerine karşı da muhtemelen daha güçlü söylemlerle karşılık verme imkânı sağlanmış olunacaktı.

1.3.3. Demografik Yapı

Hakkâri vilayetine tabi Çölemerik kazasındaki 198 köyde ahalinin ekseriyetini Müslümanların teşkil ettiği belirtilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Raporda zikredildiği üzere Hakkâri vilayetine bağlı Çölemerik kazasında Müslümanlar ahalinin ekseriyetini oluşturmaktadır. Zira 19. yüzyıla ait resmi istatistiklere bakıldığında Doğu Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Hakkâri vilayeti ve kazalarında da Müslüman nüfusu gayrimüslim nüfustan her zaman fazla olmuştur (Karpas, 2010: 407-412). Zikredilen kazada bazı yabancı istatistiklerde Hristiyan nüfusa dair rakamlar oldukça fazla gösterilmektedir (Cuinet, 1891: 636). Ancak Nasturilerin yaşadığı yerleşim alanlarının coğrafi yapısı ve mevcut

yapı kalıntıları dikkate alındığında bunun gerçeği yansıtmayacağı anlaşılabilmektedir.¹⁴

Raporda nüfus bahsinin ikinci kısmında, Van sancağı dâhilinde nüfusun ekseriyetinin Müslüman olduğu ve bunların da Kürt olduğu ifade edilmektedir. (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Bu husustaki tespitin bir yönüyle eksik kaldığı görülmektedir. Zira Van sancağındaki halkın ekseriyeti Müslümandır fakat bunların tamamı Kürt değildir. Van ve çevresi, 1018-1021 yılları arasında Anadolu'ya yönelen Türk akınlarının başladığı ilk yerdir (Honigmann, 1970: 175; Grousset: 539). Daha sonra 1064 yılında etrafındaki birçok kasaba, şehir ve kale ile birlikte Van, Büyük Selçuklularca fethedilmiştir (Sevim ve Merçil, 1995: 51; Kılıç, 2012: 506). XIV. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına doğru ise Karakoyunlu Türkmenleri Erciş'i kendilerine merkez edinmiş ve Van ile çevresinde hâkimiyet kurmuşlardır (Sümer, 2001: 434). Karakoyunlulardan sonra devlet ismi değişse de Van bölgesindeki Türk hâkimiyeti daima var olmuştur. Dolayısıyla bu bölgede bir Türk nüfus varlığının da söz konusu olması gerekir. Osmanlı resmî kayıtlarında nüfus bileşimi Müslümanlar ile gayrimüslimler şeklinde tasnif edildiği için bunu net olarak belirlemek mümkün değildir. Fakat yine de döneme ait bazı kaynaklarda bu rakamlara ulaşılabilmektedir. Fransız coğrafyacı, Doğubilimci ve Duyun-ı Umumiye görevlisi Vital Cuinet'e göre, 1880 yılında Van'da 210.000 Kürt nüfusun yanında 30.500 Türk yaşamaktadır (Cuinet, 1891: 636). Rus verilerine dayandırılan başka bir çalışmada ise buradaki Türk nüfusu 1912 yılında 35.000, 1914'te ise 34.080'dir (Koçlar ve Bozkurt, 2021: 106-107).

Bu istatistikî verilerde gösterildiği gibi Van'daki Türk varlığı XIX. yüzyılda azımsanmayacak bir nüfusa sahip olduğu gibi günümüzde de buradaki Türk nüfus varlığı devam etmektedir. Dolayısıyla Van sancağındaki Müslümanların Kürtler olduğu ifadesi tam manasıyla doğru değildir.

1.4. Islahatlara Dair Mevzular

1.4.1. Yapılan Düzenlemelerin Sonuç Verdiği ve Şikâyete Sebep Hadiselerin Ortadan Kalktığı

Bu babda, daha önceleri şikâyetlere sebep olan bazı hâller olmuş ise de şimdilerde vaziyetin böyle olmadığı, adliye mahkemeleri tanzim ve teşkil olunarak İslâm ve Hıristiyan bütün ahalinin hukukunun kefil olan yeni kanunların olumlu etkilerinin görülmeye başladığı ifade edilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881). Müfettiş 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının hemen akabinde bölgeye gitmiştir. Daha önceleri diye bahsettiği olaylar yukarıda da ifade edildiği üzere farklı dönemlerde meydana gelen ancak bilhassa savaş dönemlerinde yaşanan asayişsizlik hadiseleri ve bunun ardından gelen şikâyetlerdir. Bilhassa bölgeyi büyük ölçüde etkileyen bu son savaş, Şark vilayetlerinde büyük tahribata sebebiyet verdiği gibi otorite boşluğu asayişsizliğe de yol açmıştı. Kervan ticareti eşkiya saldırıları nedeniyle giderek daha çok aksamış ve bölgede sadece Hıristiyanlarca değil, topluluk kuvvetinden yoksun Müslümanlar tarafından da hissedilen genel emniyetsizlik duygusu giderek artmıştı (Klein, 2014: 44, 47). Dolayısıyla Osmanlı-Rus savaşının olumsuz yansımaları hemen her kesimden insanı etkilemişti.

Savaştan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın (1878) ilgili maddelerine dayanarak Batılı Devletler ve Rusya'nın baskıları ile Osmanlı idaresinin savaşın yol açtığı otorite kaybını ve asayişsizliği izale istemi neticesinde, daha önce ifade edildiği gibi hükümet bölgeye teftiş heyetler göndermiş, birtakım askerî tedbirler almış ve bazı düzenlemeler yapma yoluna gitmiştir. Ayrıca bölgenin geleneksel yapısı dikkate alınarak buraya nasihat heyetleri göndermeye başlamıştır (Bingöl, 2013: 142; BOA. Y.A.RES, 4/64, H. 29 L 1296/16 Ekim 1879). Bütün bunların nispi olarak sükûneti saptadığı söylenebilir. Bunun yanında adliye mahkemelerinin kurulması ve bu mahkemelerin uygulayacağı kanunların yürürlüğe konulması, Ermeniler ve onlarla benzer kaderi yaşayan yerleşik Müslüman halk arasında olumlu bir psikolojik ortam oluşturduğu sonucuna varılabilir.

1.4.2. Yapılan Islahatların Başlangıç Aşamasında Olduğu ve Yakında Olumlu Neticeler Vereceği

Yapılan düzenlemeler ne kadar mükemmel olsa da başlangıç aşamasında bunların tamamıyla icrasının mümkün

¹⁴ Bu neticeye Nasturilerin bir zamanlar yaşadığı Hakkâri merkeze 15 km uzaklıkta olan Kırıkdağ (Dez) Vadisindeki köylerde alan incelemesi yapılarak ulaşılmıştır.

olmayacağı ancak yakında bunların olumu neticeler vereceği ve böylece Ermeni şikâyetlerinin önünün alınacağı dile getirilmektedir (BOA, Y.PRK.AZN, 1/50, 28 N 1298/24 Ağustos 1881).

Bölgenin şartları dikkate alındığında ıslahatların zaman, kaynak ve bunları uygulayacak yetişmiş insan kaynağı gerektirdiği muhakkaktır. Bunun yanında ıslahatların değerini takdir edebilecek, uygulanmasına yardımcı olacak veya kolaylık sağlayacak bir zihniyetin de varlığı önemlidir. Müfettişin ifade ettiği gibi başlangıç aşamasında bunların tamamıyla icrası mümkün değildi. Dönemin yabancı gözlemcileri de bu fikirdedirler. Nitekim 1894 yılında bölgeyi gezen İspanyol seyyah ve bilim adamı Ximenez; en medeni ülkelerde olduğu gibi Anadolu’da her kesimin mutlu olduğunun söylenemeyeceği, fakat gerçek olanın, burayı gezen-gören herkesin fark edeceği üzere üzüntü gibi mutluluğun da, dini ve ırkı ne olursa olsun buradaki herkes için ortak olduğunu belirtiyordu. Devamında bir krizin elbette var olduğunu ve nitekim bunun için bazı düzenlemeler yapılırken bazılarının da yapılmasının düşünüldüğünü ifade ediyordu (Ximenez, 1895: 5).

Zamanın geçmesi ile birlikte belki kadro ve kaynak meseleleri bir şekilde halledilebilirdi. Ancak zihniyet meselesinin ıslahatların önündeki en büyük engel olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1897 yılında Anadolu’yu gezen İngiliz Gazeteci Whitman; Padişahın bölgeye İstanbul’daki sivil okullarda eğitim görmüş kaymakamlar gönderdiğini, bu kaymakamların dürüst, çağdaş fikirlerle teması olan, gayretle çalışan, halka faydalı olma kaygısına sahip insanlar olduğunu, gittikleri yerde reformları uygulamaya, yollar yapmaya çalıştıklarını, yapılan çalışmalara katkıda bulunmaları için halka çağrıda bulduklarını ancak Müslüman ve Ermenilerin el ele verip hükümete dilekçe yazarak kaymakamın memleketlerinden aldırılmasını talep ettiklerini ve bu tavırlarıyla daha öncelerinde olduğu gibi hiçbir şey yapmayan eski zihniyetteki yöneticileri tercih ettiklerini ifade etmektedir (Whitman, 1914: 79, 81).

Bu zorluklara mukabil, yapılan ve yapılması düşünülen ıslahatların amaca uygun ve doğru yöntemlerle uygulanması halinde olumlu sonuç vererek Ermenilerin şikâyetlerinin asgari düzeye indirilebileceği yerinde bir tespittir. Buna Mithat Paşa’nın valilik yaptığı yerlerde uygulamaya koyduğu reformların başarısı ve Lübnan Vilayet Nizamnamesinin¹⁵ sağladığı sükûnet misal verebilir.

Müfettiş yazdığı raporun sonunda yaptığı tespitlerin yalnızca kendi mütalaalarından çıkardığı sonuçlar olduğunu belirtmektedir. Resmî bir sıfatla uzun bir süre bölgede görev yapan müfettişin, resmî bilgilerden yararlanmaması ve yalnızca kendi değerlendirmelerine yer vermesi, raporun daha zengin içerikli olmasının önüne geçmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında Hıristiyan azınlıkların yaşadığı yerler; milliyetçi hareketler, isyanlar ve dış müdahaleler sebebiyle problemlili alanlar olmuştur. Şüphesiz bu bölgelerden biri de Anadolu’nun Şark vilayetleridir. Müslümanların yanı sıra Hıristiyan Ermeni ve Nasturilerin yaşadığı bu vilayetlere dair arşiv belgeleri, yazılan kitaplar, raporlar, yürürlüğe konulan reform metinleri, seyahatnameler ve basın haberleri dönemi incelemeye yardımcı esas kaynaklardır. Adliye Müfettişinin 1881 yılında yazdığı ve bugüne kadar herhangi bir araştırmanın konusu olmadığı anlaşılan rapor da bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısına dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Raporun değerini arttıran hususiyetlerden birincisi doğrudan yapılan gözlemlerin bir ürünü olmasıdır. Bu nedenle bu arşiv vesikası başka arşiv belgeleri ve dönemin kaynakları üzerinden mütalaa edilerek zikredilen meselelerin daha fazla detaylandırılması ve aydınlatılmasının faydalı olacağı kanaatine varılmıştır. Zira birinci elden kaynaklar olarak kıymetli değer taşıyan bazı arşiv

¹⁵ 1860 yılında Lübnan’da iki hâkim etnik ve dinî topluluk olan Durzi ve Maruniler arasında iç ve dış etkenler neticesinde kanlı çarpışmalar meydana geldi. Bazı siyasi ve askeri müdahalelerden sonra uzlaşma ve sukûneti sağlamak için İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, İtalya, Rusya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşturduğu uluslararası bir heyetçe Lübnan Vilayet Nizamnamesi hazırlandı ve 9 Haziran 1861’de ilan edildi. Nizamname ile Lübnan’a idarî, adli ve malî özerklik verildi. Lübnan Dağı ile sınırlı olan ve Beyrut ile diğer Müslüman kıyı bölgeleri kapsamayan bölgenin yönetimi, büyük güçlerin denetimi altında olmak üzere, Bab-ı Âli’nin atayacağı Katolik Hıristiyan bir genel valiye tevdi edildi. Valiye yerel temsilcilerden oluşan bir meclis de idarede yardımcı olacaktı. Yeni hükümet kendi adli düzenine ve milis kuvvetlerini sahip olacaktı. Dinine bakılmaksızın bütün ahali yasalar önünde eşit sayılacak, vergiler yerel ihtiyaçlara sarf edilecekti. Bkz. Reyhan, C. (2006). “Cebel-i Lübnan Vilâyet Nizamnamesi”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 1/1, 2006, s. 175-176.

belgelerinin, nispeten az kelime ile kaleme alınsa bile işaret ettikleriyle aslında zengin bir muhtevaya sahip oldukları görülmektedir. Bununla birlikte gerek geçmişte gerek günümüzde yerel problemleri inceleyen ve yorumlayan raporların, hazırlayanın şahsi kanaatleriyle birlikte somut bulgu, belge, istatistik ve görüşmelere dayandırılmasının daha sağlıklı sonuçlar ortaya koyacağı düşünülmektedir. Zira bu şekilde hazırlanacak gözlem raporlarıyla ülke idarecilerinin problemleri alanlara dair yerinde ve doğru politikalar belirleyebilmelerine daha fazla katkıda bulunulacaktır.

Ekler

Ek 1: Raporun Transkripsiyonu

Sâye-i şevket ve adâletinde yaşadığımız Velî ni'met bîminnetimiz pâdişâh-ı teb'aperver ve şehinşâh-ı adaletkâr efendimiz hazretlerinin memâlik-i vesîatu'l-mülk-i şâhâneleri hakkında feyz-i res-i terakkî ve rif'at olan bunca inâyât ve müsâadât-ı şehriyârîleri âsâr-ı celilesinden her ferd ayrı ayrı hissemend-i şeref ve saâdet olmakda olduğundan bu ni'met-i azîmiye bir mukâbele-i şükrâne olmak üzere bi'l-cümle bendegâne mütehattim olan vazîfe-i mukaddese ez-dil ve cân-ı sadâkat ve istikâmetle bu mülk ve devletin refâh ve terakkîsine ve bu mülk ve devlete sermâye-i feyz ve mefharet olan velîyy-i ni'metin rızâ-yı âlisine muvâfık sûretde arz-ı hizmet ve ubûdiyet olmasıyla vüs' ve iktidârın müsâadesi mertebesinde bu bende-i kemîne dahi min-gayri haddin ifâ-yı hizmet ve ubûdiyet arzusuyla ba'zı ma'rûzâta kemâl-i acz ve ibtihâl ile ictisâr eyledim.

Bir müddetden beri Devlet-i Aliyye'yi işğâl eden gavâil-i hâriciyenin menşe'-i zâhîrisi zîr ve sitân-ı saltanat-ı seniyye hey'et-i mecmûasını terkîb eden akvâm-ı muhtelifenin yekdiğeriyle nâ-kâbil te'lif olan amâl ve temenniyâtının husûlünü Avrupa devletlerinin bir sûret-i mahsusada iltizâm eylemelerinde mer'î olub gavâil-i mezkûre cümlesinden biri de Anadolu islâhâtı nâmıyla âfâka münteşir olan mes'ele-i mahalliyyeyi sûretpezîr icrâ etmek maksadıyla Avrupa'nın gösterdiği tehâlûk nâm olduğundan Avrupa hey'et-i mütemeddinesinin teveccühüne mazhariyetle nazarlarda o derece ehemmiyetli görünen mes'eleyi hasb-el-me'mûriye yakından mütâlaa etmek azm-i kavîsinde bulunduğuma mebnî uhde-i bendegâneme tavsiye buyurulan Van Adliye Müfettişliği hengâmında on bir ay müddet mehâkim-i merkeziyenin tanzîm ve teşkîliyle imrâr eyleyerek on ay dahi dâire-i me'mûriyetim dâhilinde olub Van ve Hakkâri ve Bitlis Vilâyetleri havâlisinde bulunan mehâkimin teşkîl ve teftîşi vesîlesiyle oralarda geşt-ü güzâr ile ifâ-yı vazîfe sırasında muhâta-i tedkîke aldığım mevâddı ber vech-i zîr arz ve tahrîr eyledim.

Merbûtan ref' ve takdîm eylediğim cedvelden malûm-ı âlî buyurulacağı vechile Hakkâri vilayetine tâbî' Cölemerik kazâsının hâvî olduğu yüz doksan sekiz pâre kurada meskûn olan ahâlînin ekseriyetini teşkîl eden fırka İslâmdır. Hıristiyanlar mukdimleri İngiltere Devleti'nin himâye dâyesinde bulunduğu Nasturiler olub sağ ve sol i'tibârıyla birbirlerine muhâlif iki kola münkasımdır. Bunlar rivâyet olduğu gibi dūcâr-ı cevîr ve i'tisâf olmaktan başka vergi ve tekâlîf-i sâireden dolayı zimmetlerinde hayli bakâyâ tahsîl olunamayub kalmışdır. Cedvelin mülâhazât hânesinde arz ve beyân olduğu üzere Cölemerik kazâsının müteaddid sim ve simli kurşun ve tunba ma'denleri mevcûd olub bunlardan istifâde olunmaktadır.

Van sancağı dâhilinde bulunan nüfusun ekseri İslâmdır. İslâmlar Kürd cinsine mensûbdur. Kürdler ba'zı mertebe zirâatle meşğûl iseler de bunların en büyük istifâdeleri ağnâm ticâretinden olmasıyla mevsim-i sayfa meskûn oldukları köylerden kalkub ağnâmı ra'y ederek beş on saatlik uzak mahallerde bulunan yaylaklara giderler ve mevsim-i şitâda köylere avdet ederler ve bu sûretle her sene iki yüz binden mütecâviz koyun hârice satarlar.

Hey'et-i Hristiyanıyyeyi terkîb eden nüfûs Ermeni milletine mensûbdur. Ermeniler zirâat ve ticâretle me'lûf olduklarından ekserisi mütemevvil ve servetdâr âdemlerdir. Hattâ kâhtın Kürdler üzerine daha ziyâde te'sîri Ermenilerin zirâatle meşğûl oldukları cihetle iddihâr etmiş oldukları erzâkın beliyye-i kahta giriftâr olanların hayâtını muhâfazaya kifâyet etmesinden münbais olmuşdur. İşte bu sebebden nâsidir ki kaht esnâsında ol tarafda bulunan Ermenilerden vefiyyât vukû' bulmayub Ermeni kaht-zedegân komisyonundan gelen iânâtdan dahi bir kaç bin lira fazla kalmışdır. Kürdler tarafından ikâ'ı rivâyet olunan mezâlîm gasb ve gâret ve katl-i nüfûs gibi bir takım ef'âl-i cinâiye olub bunlar da ta'yîn-i şahs olunmayarak umûmiyetde kalan mübâlağâtдан ibâretidir. Hattâ me'mûriyet-i çâkerânem müddeti olan yirmi bir ay zarfında Van Vilayeti dâhilinde katl-i cinâyetle müttehem ve maznûn olan on kişi var ise dördü Ermeni ve bākisi Kürd ve milel-i sâiredendir. Nüfûs-ı İslâmiyyeye nisbetle Ermenilerin ekalliyeti pîş-i nazara alındıkda vukûât-ı cinâiyenin ekserisinin Ermeniler tarafından ikâ' olunmuş olduğu sâbit olur iken yine Ermeniler bir takım isnâdât ve mübâlağât ile Avrupa nazarında kendilerini mazlum göstermekdedirler. Bitlis vilayeti dâhilinde Muş sancağına gitmekte olan bir asker binbaşısı esnâ-yı râhdâ beytütet etmek mecbûriyetinde bulunduğu bir Ermeni köyünde akçesiyle bir mahal istemiş ise de Ermeniler red etdikden mâadâ umûmen köy halkı, binbaşı üzerine hücum ederek familya ve etbânı darb ve cerh etmiş ve mûmâileyhin hayâtını tehlikeli bir hâlde bırakmışlardır. Ermeniler sıfat-ı resmiyesi olanlar hakkında bile bu misüllü ta'diyâta tasaddî etmekdedirler. Hâl böyle iken Ermenilerin meydâna koydukları şikâyetler ve Kürd mezâlîmi nâmıyla tâ Avrupa'ya varınca erişdirdikleri feryâdlar bir nazar-ı hükmî ile muhâkeme olunacak olur ise hakikaten mazlûmiyetden ileri gelmiş iddiâlar olmadığı anlaşılır. Ermenilerin muzmerleri olan maksad-ı siyâset ki idârece ba'zı mertebe imtiyâzâta nâil olmak dâyesidir. Avrupa'nın dikkatini celb için tasnî' etdikleri bâlâda mezkûr vâhî iddiâlardan dahi tereşşuh ediyor.

Ermenilerin imtiyâzât-ı mahsûsalarından biri te'mîn-i asâyiş bahanesiyle Kürdlerin mevsim-i sayfa yaylaklara

gitmelerini men' etmekdir. Vâkıa te'mîni âsayiş arzusu bir iktizâ-yı ictimâinin ifadesi olduğu derpîş olundukda meşrû' görünür ise de ekrâdın mevsim-i sayfda hayme-nişin olarak yaylaklarda bulunmaları mücerred sermâye-i ticâretleri olan koyunları ra'y etmek için olduğuna mebnî bu kazıyyenin Kürdler için bir mes'ele-i hayatiye demek olduğu ve ra'y-i ağnâmdan men' edilecek olurlar ise Kürdlerin mahv ve perişan olmaları bedîhidir.

Efkâr-ı kâsıra-i abîdânemce ol havâlî islâhâtında en evvel icrâsına teşebbüs olunacak bir şey var ise o da ahâli-i İslamiye'yi Ermenilerin bulunduğu derece-i terakkiye isâl emrinde kemâl-i müsâraatla mektebler yapmaktır. Çünkü Kürdler her ne kadar zekâ ve isti'dâd ile meftûr iseler de cehâletleri cihetiyle Ermenilerin hâiz oldukları ma'lûmât altında ezilüb mazlûm olmaktadır. Meselâ bir Ermeni'nin iddiâsı üzerine mahkemeye ihzâr olunan bir Kürd isticvâb olundukda "sen bilürsün" sözünden başka sûretle müdâfaaya muktedir olamayub Ermeni'nin tezvirâtı ile mazlûmiyetini isbât edecek yerde maznûniyetini şiddetlendirecek kadar hukûk-ı şahsiyesinden bi-haber olduğu ekser vâkıadır.

Tafsilât-ı ma'rûzadan etrâfiyla ma'lûm-ı âlî buyurulacağı vechile oralarca elsine-i iddiâyâ gönderilen ve islâhât denilen şey Ermenilerin ma'lûmâtça kendülerinin mâdûnunda gördükleri Kürdleri mahv ve perişan etmek ve me'mûrîn-i rûhaniyenin kiliselerde ettikleri va'z ve nesâyih tesvilât-kârâne ile perverde olan efkâr-ı milliyeyi bi'l-vâsita hükûmet-i meşrûaları aleyhinde isti'mâl için Avrupa'nın şu aralık Şark hakkında ihtibâr ettiği meslek-i nâ-hemvârdan istifâde zımnında intihâz-ı vakt eylemek emeliyle tertîb olunan bir desiseden ibâretidir.

Vâkıa mukaddemleri ba'zı mûcib-i şikâyet hâlât vukû' bulmuş ise de şimdilerde hâl böyle olmadığından Ermenilerin feryâdlarını masum gösterecek fenâlıklar zuhur etmemektedir. Sâye-i adâlet vâye-i hazret-i pâdişâhide mehâkim-i adliye tanzîm ve teşkil olunarak İslâm ve Hristiyân kâffe-i ahâlinin kâfil-i hukûku olan kavânîn-i cedîdenin te'sîrât-ı hasenesi müşâhede olunmağa başlayub fakat arz ve beyândan müstağni olduğu üzere her şey ne kadar mükemmel ise bidâyet hâlinde tamâmıyla icrâsı mümkün olmayacağından yakında muntazar olan intizâm hâsıl olacağına göre oraların bir derece daha umûr-ı inzibâtiyesine bir sûret-i mahsûsada dikkat ve ihtimâm edilmekle bu günâ sû-i ahvâl men' edilmiş ve Ermenilerin makâsıd-ı mahsûsalarının husûlüne vesile ittihâz ettikleri şikâyetin önü alınmış olacağı tabîdir.

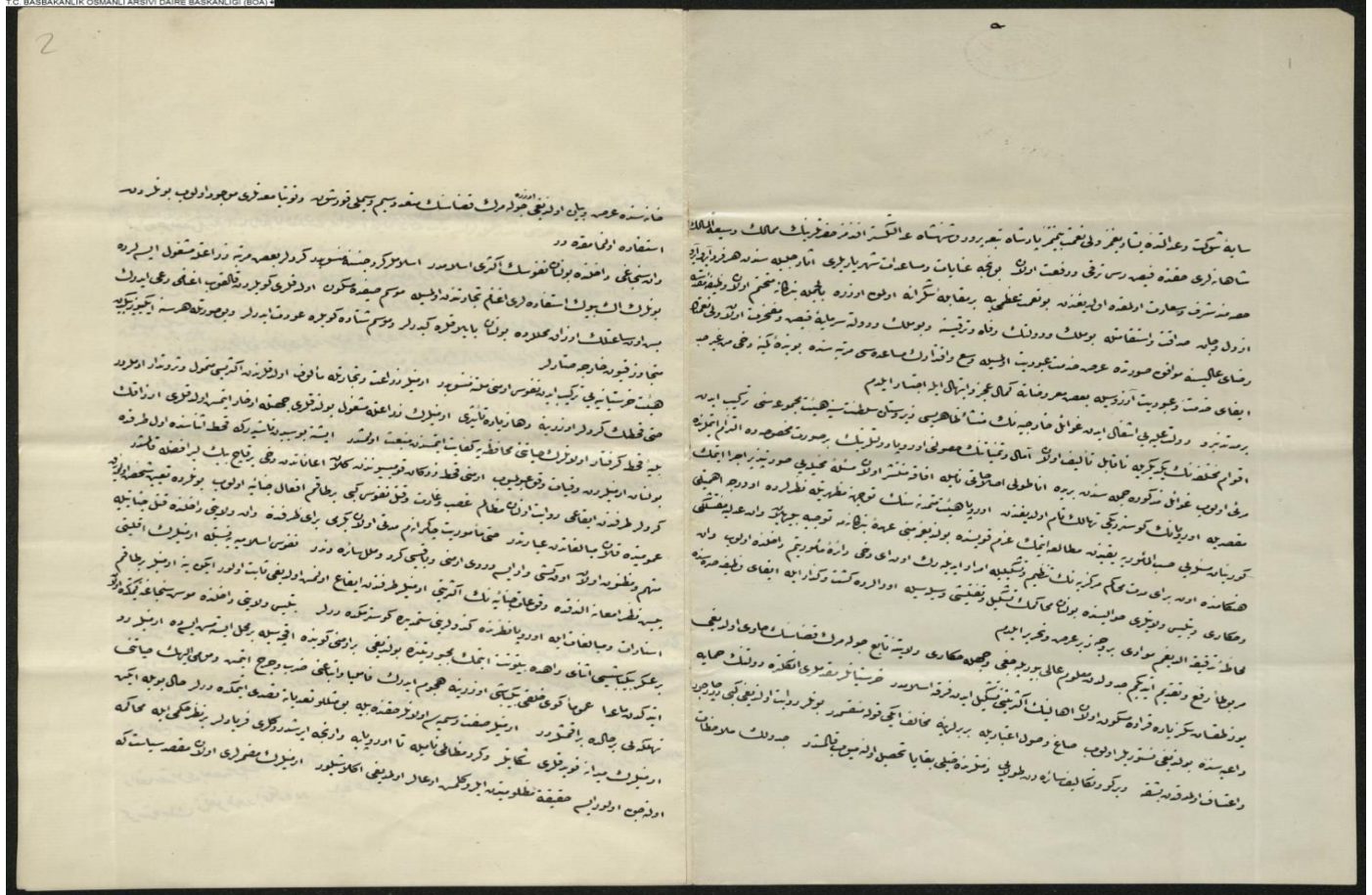
Tensik-i ahvâl-i mahalliye zımnında en evvel yapılacak bir şey de ticârete âid umûr ve muâmelâtın tevfrini müstelzim olacak vesâiti teshîl vâdisinde ba'zı umûr-ı nâfiaya teşebbüs ile ora halkını dahi muhsinât ve maârif-i asriyeden behredar intifâ eylemektir.

Cenâb-ı hakkın bu mülk-i devlete ihsân-ı mahsûs-ı ilâhisi olan pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin ma'mûriyyet-i büldân ve mes'ûdiyet-i teb'a ve zir u sitân emrinde hemân meşhûd-ı uyûn-ı iftihâr-ı âlemiyân olan bunca ikdâmât-ı seniyye ve himem ve makâsıd-ı celîle-i mülûkâneleri asâr-ı feyz neşâdıyla Van ve havâlisi dahi her dürlü terakkiyât ve mes'adete mazhar olacağı der-kâr olub işbu lâyiha-i kemterânemle beyân-ı mütâlaât-ı kâsıraya mücâseret-i abîdânem ise mücerred istitlâât-ı bendegânemin arz ve ifâdesinden ibâret olmanın ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

**Fi 28 Ramazan sene 98 ve fi 11 Ağustos sene 97
Trabzon vilâyeti adliye müfettişi kulları
es-Seyyid Mehmed Âsım**

Ek 2: Adliye Müfettişinin Raporu

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

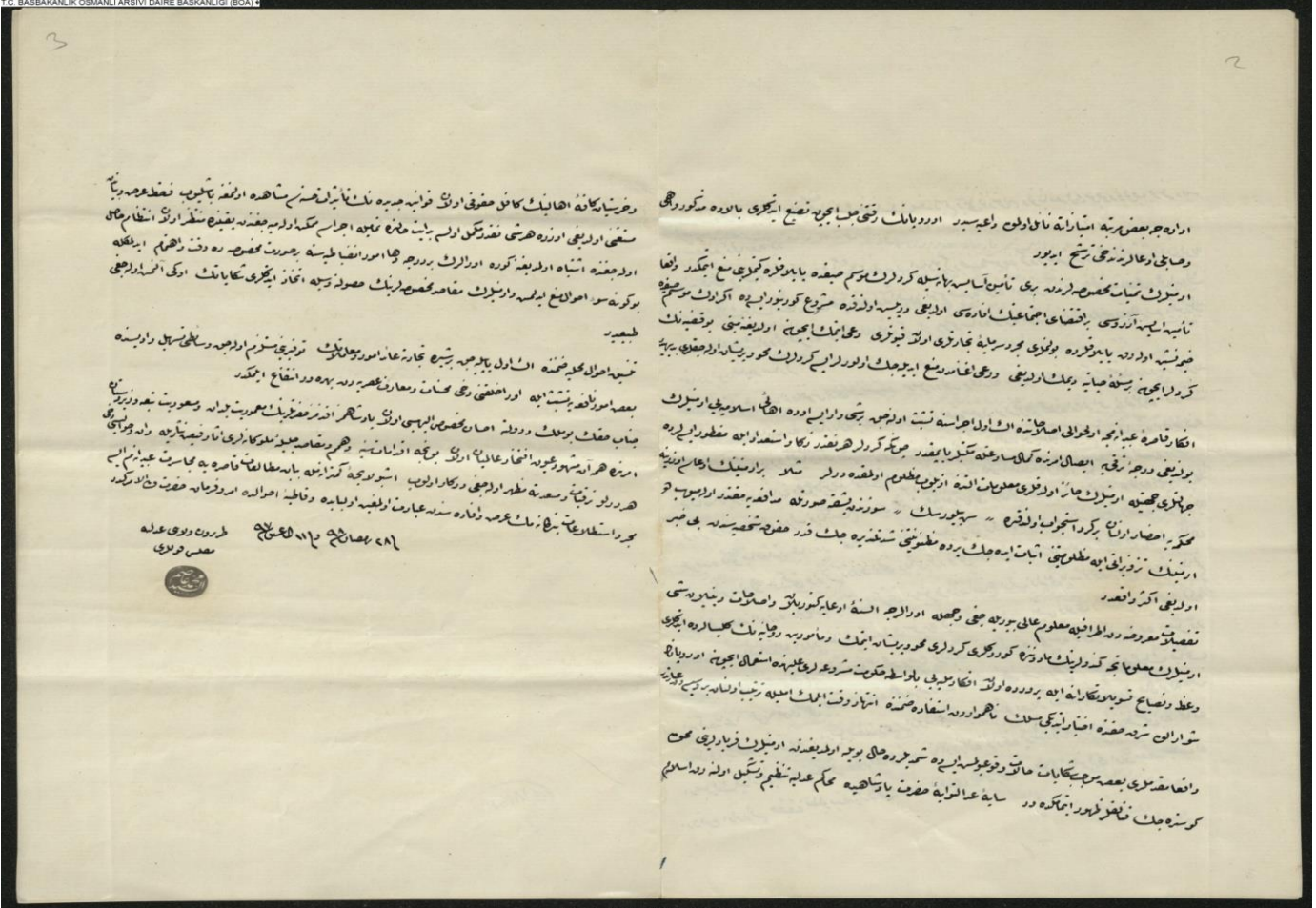

Y.PRK.AZN.00001.00050.001

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 1/50, 28 N 1298/23 Ağustos 1881.

Ek 3: Raporun Devamı

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

Y.PRK.AZN.00001.00050.001

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 1/50, 28 N 1298/23 Ağustos 1881.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA. Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM), 500/26, H. 15 C 1307/6 Şubat 1890.
- BOA. Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyetler Evrakı (A.MKT.UM), 367/9, R. 11 M 1276/10 Ağustos 1856).
- BOA. Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyetler Evrakı (A.MKT.UM), 367/9, H. 9 S 1276/7 Eylül 1859).
- BOA. Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyetler Evrakı (A. MKT. UM), 488/66, H. 28 Ş 1292/29 Eylül 1875).
- BOA. Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR), 142/63, R. 1 Şubat 1305/13 Şubat 1890.
- BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 23/36, H. 27 Za 1304/17 Ağustos 1887.
- BOA. Yıldız Mütenevvi Marûzât Evrâkı (Y. MTV), 36/32, R. 21 Teşrinievvel 1304/2 Kasım 1888).
- BOA. Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK. AZN.), 1/50, H. 28 N 1298/24 Ağustos 1881
- BOA. Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 3/15, H. 16 C 1297/26 Mayıs 1880.
- BOA. Yıldız Perâkende Evrâkı Umûmî (Y.PRK. UM), 3/40, H. 21 L 1297/26 Eylül 1880.
- BOA. Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A. HUS) 165/40, H. 19 Ş 1297/27 Temmuz 1880.
- BOA. Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı (Y. A. RES), 14/48, H. 26 S 1299/17 Ocak 1882.
- BOA. Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı (Y. A. RES), 4/64, H. 29 L 1296/16 Ekim 1879.

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekayi, 3 Rebiülevvel 1309, nr. 97, 1-2.

Salnameler

Erzurum Vilâyet Salnamesi (1293). Defa 7.

Kıtap ve Makaleler

- Abdulla, N. (2009). *İmparatorluk Sınır ve Aşiret-Kürdistan ve 1843-1943 Türk-Fars Sınır Çatışmaları* (M. Aslan, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Arfa, H. (2006). *Kürtler-Tarih & Politika* (F. Nerse, Çev.). İstanbul: Avesta Yayın.
- Armaoğlu, F. (2010). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi* (6. bs.). İstanbul: Alkım Yayınları.
- Arvas, T. Z. (2015). *Hakkârî'de Hristiyan Bir Topluluk-Nasturiler (1836-1936)*. Ankara: Hâkim Yayınları.
- Arvas, T. Z. (2018). *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti*. Van: Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Averyanov, P. İ. (2010). *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*. (İ. Kale, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Aydoğan, E. (2007). *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Beydilli, K. (1988). 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler. *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 13(17), 365-434.
- Bingül, Ş. (2013). *Tanzimat Dönemi Merkezileşme Çabaları Sürecinde Van ve Çevresindeki Aşiretlerin İskân ve Adaptasyon Problemleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bird, İ. L. (1891). *Journeys in Persia and Kurdistan-Including a Summer in The Upper Karun Region and a Visit The Nestorian Rayahs* (Vol 2). London: John Murray-Albemarle Street
- Brant-Glascott. (1840). Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 341-434.
- Bruinessen, M. V. (2008) *Ağa Şeyh Devlet*, (S. B. Yalkut, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Celil, C. (1998). *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*. İstanbul: Peri Yayınları.

- Cuinet, V. (1891). *La Turquie D'asie, Géographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'asie Mineure* (Tome 2). Paris.
- Cutts, E. L. (1878). *Christians Under the Crescent in Asia*. London.
- Creagh, J. (1880). *Armenians, Koords, And Turks* (Vol 2). London.
- Dalyan, M. G. (2009). *19. Yüzyılda Nasturiler*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta: SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Dumont, P. (2011). Tanzimat Dönemi 55-134. *Osmanlı Tarihi II*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Homer Yayınevi.
- Demir Görür, E. (2020). *Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Doğan, C. (2011). "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 31-43.
- Grousset, R. (2005). *Ermenilerin Tarihi* (S. Dolanoğlu, Çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Gül, A. (2009). Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık, (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 144-158.
- Halaçoğlu, Y. (1998). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Heckmann, L. Y. (2002). *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri* (G. Erkaya, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hepworth, G. H. (1898). *Through Armenian On Horseback*. London.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (F. Işıltan, Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Karaca, A. (1993). *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi-I Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, VIII*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914* (2. bs.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kılıç, O. (2012). Van. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 42, s. 505-510). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Kieser, H. L. (2013). *İskalanmış Barış-Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet-1839-1938* (A. Dirim, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Klein, J. (2014). *Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri* (R. Akman, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçlar, B. ve Bozkurt, U. (2021). I. ve II. Dünya Savaşı Arası (1914-1945) Van'da Nüfus Hareketleri ve Demografik Yapı. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Van Özel Sayısı*, 99-132.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Layard, A. H. (2000). *Ninova ve Kalıntıları* (Z. Afşar, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia Travels and Studies* (Vol 2). London&Newyork: Longmans, Green, and Co.
- Maunsell, F. R. (1894). *Kurdistan. The Geographical Journal*, 3(2), 81-92.
- Maunsell, F. R. (1901). *Central Kurdistan, The Geographical Journal*, 18(2), 121-141.
- Mayewski, (1997). *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistikî* (H. Pehlivanlı, Haz.). Van: Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.
- Mehmed Hürşid Paşa. (2007). *Seyahatname-i Hudud* (A. Eser, Çev.). İstanbul: Simurg Yayınları.

- Menteşasvili, A. M. (2004). *Dünden Bugüne Kürtler* (A. Hacıhasanoğlu, Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Millingen, F. (1998). *Kürtler Arasında Doğal Yaşam* (N. Mestci, Çev.). İstanbul: Doz Yayınları.
- Moltke, H. V. (1999). *Türkiye Mektupları* (H. Örs, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Nikitin, B. (2010). *Kürtler* (2. bs.) (E. Karahan, H. Akkuş ve N. Uğurlu, Çev.). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Noel, E. W. C. (2010). *Kürdistan 1919-Binbaşı Noel'in Günlüğü* (B. Birer, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Öğün, T. (2010). *Cizreli İzzeddin Şir ve İsyanı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Örikağasızade Hasan Sırrı. (2007). *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Öztürk, M. K. (2023). "Vilâyet-i Şarkiy'e de Ermeni Meselesi ve Hamidiye Alayları hususuna Dair Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya Gönderilen Bir Rapor ve Raporun Mütalaası". *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 438-468.
- Özervarlı, M. S. (1997). *Hânî, Şeyh Ahmed, XVI*, İstanbul: DİA.
- Palmer, A. (1995). *Osmanlı İmparatorluğu: Son Üç Yüz Yıl. Bir Çöküşün Yeni Tarihi* (B. Çorakçı Dişbudak, Çev.). İstanbul: Bilgin Yayıncılık.
- Percy, E. (1901). *Higlands of Asiatic Turkey*. London.
- Prothero, G. W. (Ed.). (1920). *Armenia And Kurdistan*. London: Historical Section of the Foreign Office, H. M. Stationery Office.
- Quataert, D. (2004). 19. Yüzyıl Islahatlarına Genel Bakış - Islahatlar Devri 1812-1914. H. İnalcık ve D. Quataert (Ed.). (S. Andıç, Çev.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, II* içinde (s. 885-1051). İstanbul: Eren Yayınları.
- Ramiz, L. (2006). *Emir Bedirhan*, İstanbul: bgst Yayınları.
- Rassam, H. (1897). *Asshur And The Land Of Nimrod, Being an Account of the Discoveries Made in the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Cauh, Babylon, Borsippa, Cuthah, and Van, Including a Narrative of Different Journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan*. New York: Eaton & Mains.
- Reyhan, C. (2006). "Cebel-i Lübnan Vilâyet Nizamnamesi", *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 1/1, 2006, s. 175-184.
- Roberts, J. M. (2010). *Avrupa Tarihi* (A. Demirkaynak, Çev.). İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Sadettin Paşa, (2004). *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)* (S. Önal, Haz.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Sertoğlu, M. (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Ankara: Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Shaw, S. J. ve Shaw, E. K. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. (Mehmet Harmancı, Çev.). İstanbul: e Yayınları.
- Shiel, J. (1838). Notes on a Journey from Tabríz, Through Kurdistán, via Ván, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimâniyeh, in July and August, 1836. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 8, 54-101.
- Süleyman Sabri Paşa. (2015). *Van Tarihi ve Kürtler* (B. Büyükkarcı, Çev.). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Sümer, F. (2001). *Karakoyunlular. İslâm Ansiklopedisi* (C. 24, s. 434-438). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sykes, M. (1900). *Through Five Turkish Provinces*. London: Bickers and Son.
- Sykes, M. (1904). *Dar-ul-İslam - A Record of a Journey Through Ten of the Asiatic Provinces of Turkey*. London.
- Sykes. (1915). *The Caliphs' Last Heritage-A Short History of The Türkish Empire*. London

- Şahin, G. (2014). Ermeni Milliyetçiliğinin Kökenleri Hakkında. M. Hülagü (Ed.). *Tarih Boyunca Türkler ve Ermeniler Sempozyumu Bildirileri içinde* (C. 9, s. 105-128). Ankara: TTK Yayınları.
- Şaşmaz, M. (2001). Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897). H. C. Güzel (Ed.). *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu Sempozyumu Bildirileri içinde* (s. 173-188). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tozer, H. F. (1881). *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*. London: Longmans&Green and Co.
- Walpole, F. (1851). *The Ansayri and the Assassins, with Travels in the Further East İn 1850-51 Including A Visit To Ninevah, II*. London.
- Whitman, S. (1914). *Turkish Memories*. London.
- Wigram, W. A. (2004). *İnsanlığın Beşiği-Kürdistan'da Yaşam* (İ. Bingöl, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Ximenez, S. (1895). *Kurds and Armenians*. London: The Dore Printing Company.
- Yavuz, F. (2007). Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımıyan. *Akademik İncelemeler*, 2(1), 258-289.
- Yonan, G. (1999). *Asur Soykırımı* (E. Sever, Çev.). İstanbul: Pencere Yayınları.

Yazar Katkıları: Tek Yazar Fikir- Tasarım- Tek Yazar; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/ veya Yorum-; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan; Eleştirel İnceleme

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Sole Author Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: -